

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Մույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նշ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.925)7
7-89

9(47.525)9
17-89

20 NOV 2011
5 OCT 2011

Հ Ր Օ

Նուր Համազգայինի
Սեյանքի և Հայկ Արսլանյան
Դեմարան - Լիբանան

ԸՆԿԵՐ ԴՐՕ

(ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ԿԱՆԱՅԵԱՆ)

— 1884-1956 —

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՔԵՐ

ԴՐԱՍՏԱՄԱՏ ԿԱՆԱՅԵԱՆ, որ մեր ազասագրական շարժման եւ Հայաստանի Անկախ Հանրապետութեան մէջ իր պատուա որ տեղն է գրաւած ԴՐՕ անունով, ծնած է Արարատեան դաշտի Սուրմայու գաւառի Իգդիր աւանին մէջ, 1884 թուին:

Բարեկեցիկ ընտանիքի զաւակ, Ընկեր Դրոն ուղարկուած է Երեւան, կրթութիւն ստանալու ուստական գիմնազիայի մէջ: Գիմնազիայի լրիւ դասընթացը չաւարտած, 1904ին մտած է զինուորական ծառայութեան մէջ, պատրաստուելու համար իբրեւ ուսւ բանակի սպայ: Սակայն հայ ժողովուրդի այեծուփ կեանքը քոյլ չէ տուած Դրոյին յաջնելու իր զինուորական կրթութիւնը: 1905 Փետրուար ամսու սկիզբը, Բագուի զինուորական նահանգապետ Նակաչիձէն քաբարներու ձեռնով կազմակերպեց հայերու կոտորածը Բագուի մէջ, երբ այդ կոտորածի լուրը կը հասնի Հիւսիսային Կովկասի Պետսիգորսկ քաղաքը, ուր զինուորական ծառայութեան մէջ էր ընկեր Դրո, քանի մը օրով արձակուրդ կը ստանայ եւ կը մեկնի բանակէն, այլեւս երբեք չվերադառնալու համար: Ընկ. Դրո կ'երթայ Բագու: Նակաչիձէի կազմակերպած հայաստան տնիւրը չէր կրնար անպատիւ մնալ: Եւ Բագուի կոտորածէն երկու ամիս չանցած, 1905 Մայիսին, Նակաչիձէն կ'իյնայ հայու վրիժառու բազկի հարուածէն: Այդ բազուկը 20 տարեկան Դրոն էր:

5640-2010

[illegible]

խնամքի, երկու ամիսէն ոտի կ'ելլէ: Ողնայարի մօտերը մօտ գնդակը
մնաց Դռոյի բոլերուն մէջ:

1915 Մարտին Դրո կրկին իր գնդին գլուխն անցած, Քեռիի եւ Համազասպի գունդերուն հետ, իբրեւ յառաջապահ ոռոսական բանակի, կ'առաւել դեպի Վան: Թրքական պաշարումէն ազատած Վան մտնող առաջին գունդը եղած է Դրոյի ձիաւոր հարիւրեակը՝ Խեչոյի գլխաւորութեամբ:

Այնուհետև մեր միւս չորս կամաւորական գունդերուն հետ մասնակցած է բազմաթիւ կռիւներու, մինչեւ 1916ի առունը, երբ Կովկասեան ճակատի հրամանատար հայասեաց մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչ ցրուեց հայ կամաւորական գունդերը:

1918-ին, երբ բոլշևիկներու գրդումով ռուս բանակը լեց
ռուս-բրեական ճակատք, հայկական նորակազմ ուժերու մեկ մասի
գլուխն անցած՝ Դրո պաշտպանեց Արարատեան Դաշտի ճակատը: Այդ
ճակատին վրայ թուրքերը երբեք չկրցան յաջողութիւն ունենայ:

1918ի մայիսեան նակասագրական կռիւներու ժանանակ ընկեր
Դրօ վարեց Բաւ-Աբարանի յաղթական նակասամարտը:

Նոյն տարւոյն Դեկտեմբեր ամսուն, Վրաստանի կառավարութեան թեմական վերաբերումը Հայաստանի հանդէպ պատճառեղաւ, որ Վրաստանի եւ Հայաստանի միջեւ պատերազմ սկսի: Իբրեւ Դիլիջան-Լոռի գօրամասի հրամանատար, Դրո ղեկավարեց հայկական ուժերը հայ-վրացական պատերազմին մէջ: Հայկական բանակը Դրոյի հրամանին Տակ դուրս ելեց վրացական զօրքերը Հայկական Լոռիին:

Հայաստանի Հանրապետության շրջանին Դրո վարեց Հայաստանի ռազմական նախարարի օգնականի պաշտոնը: Պաշտոնին բերումով իր վրայ էր դրված Հայաստանի մայրաքաղաքի պաշտպանության հոգը:

1920-ին, երբ տեղի ունեցավ սովետաբուրժուազիական լուծարումը Հայաստանի վրայ, դարձեալ ընկեր Դրոյին վիճակուեցաւ պաշտպանել Արարատեան դաշտի նակասը բուրժուազիական դէմ: Եւ դարձեալ, ինչպէս 1918-ին, ամեն տեղ այդ նակասին վրայ բռնաժին հանդիպեցաւ Դրոյի դեկավարած արի զօրամասերուն, որոնք երբեք չընկրկեցան:

Նոյեմբերին, անյաջող պատերազմի հետեւանալով, տեղի ունեցաւ Հայաստանի կառավարութեան փոփոխութիւն եւ նոր կա-

նավարութեան մէջ Դրոն ստանձնեց զինուորական նախարարի պաշտօնը: Որպէս կառավարութեան ներկայացուցիչ, ան Համբարձում Տեքեռեանի հետ վարեց բանակցութիւններ Մոսկուայի ներկայացուցիչ Լեզրանի հետ եւ Դեկտ. 2ին ստորագրուած համաձայնագրով երկրի իշխանութիւնը փոխանցուեցաւ Սովիեթներուն: Խորհրդային նորակազմ կառավարութեան մէջ պէտք է մտնէին ընկերներ Դրո եւ Համբարձում Տեքեռեան: Երբ բոլշեւիկները երեւանի մէջ հաստատուեցան, ընկեր Դրոն տարին Մոսկուա, իբրեւ ախորական: Երկու տարիի չափ Դրոն մնաց Մոսկուա, ապա անցաւ Արսասանման:

Համախառնային երկրորդ պատերազմի ընթացքին գերման բանակին կողմէ գրաւուած երկիրներուն մէջ հայութեան պաշտպանութիւնը եղաւ Դրոյի մեծ ծառայութիւններէն մէկը հայ ժողովուրդին:

1948-ին ընկեր Դրո հաստատուեցաւ Լիբանան եւ իր կեանքի վերջին տարիները անցուց Մերձաւոր Արեւելքի հայաշատ գաղութներուն մէջ:

1955-ի Դեկտեմբեր 6-ին մեկնեցաւ Միացեալ Նահանգներ, ուր 1950-էն ի վեր հաստատուած էր իր ընտանիքը եւ հոն ալ փակեց իր աչքերը 1956-ի Մարտ 8-ին:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

«ԱՌԱՋԻՆ ԶԷՆՔ ԲԱՆԵՑՆԵԼԸ»

Անդին մարտական եռուզեռի մէջ էր ըմբոստ Սասունը, ուր համախմբուած էին զինամթերք և հայդուկային ուժեր՝ քաջ Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ: Այս կողմ, 1903 թ. Յունիս 12ին, հրատարակուել էր ցարական հրամանագիրը հայ ազգային - կեղեցական կալուածների դրաման մասին: Դաշնակցութեան ղեկավարութեամբ հայութիւնը ոտքի էր ելնում ընդդէմ ցարիզմի: Բարձրանում և տարածւում էր ժողովրդական ցոյցերի և ըմբոստութիւնների ալիքը: Հ. Յ. Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ կեանքի էր կոչւում ինքնապաշտպանութեան կեդրոնական կոմիտէն, որ հրապարակային ազդով սպառնում էր կառավարական պաշտօնեաներին ու դաւաճաններին, եթէ նրանք աջակցեն կառավարութեան բռնադրաւելու հայկական դոյքերը: Կազմակերպւում էին ահաբեկչական խմբեր պատժելու համար յանցաւորներին: Իրար յետեւից, տեղի էին ունենում յանդուգն ահաբեկումներ և միշտ «ահաբեկիչը ազատ էր»...

Դրոն, որին Աստուած ստեղծել էր յեղափոխութեան և ռազմի համար, կարող էր հանգիստ մնալ տեղը կամ զինուորական դպրոցի մասին մտածել: Նա ամբողջ էութեամբ նետուած է կռուի ասպարէզ, մտնում է ահաբեկիչների խմբի մէջ, մասնակցում է ժողովրդական ցոյցերի կառավարութեան դէմ, մի քանի անգամ ձեռնուած է ժանտարմների կողմից:

— Մայրս, պատմում էր նա խնդալով, օրհնում էր ցարին. «Օրհնեալ լինի Նիկոլայի թախաը, աղէս որ ժամ ոտը չէր դնում, հիմի ժամի համար ձեռք է ուտում...»:

Խնդիրը միայն ձեռնով ու ցոյցով չի վերջանում: Դաշնակցութիւնը անխնայ կռիւ էր յայտարարել լրտեսների, մատ-

«ՄԵՐ ԱՆՎԵՀԵՐ ԴՐՈՆ»

Միքայել Վարանդեան, իր «Հ. Յ. Դաճնակցութեան պատմութիւն» արժեքաւոր գործի Ա. հատորին մէջ հետեւեալ ձեւով կը ներկայացնէ Նախաժնի անաբեկումը.

Մայիս 11ին, ցերեկուան ժամը Յի ատեն, երբ զենեւալ — նահանգապետը՝ Նախաժնի՝ կառքով կը սլանար քաղաքի կեդրոնական պողոտայով, ռումբ մը նետուեցաւ անոր վրայ և ահաւոր դղրդիւնի մէջ Նախաժնի ջախջախուած ու այլանդակուած դիակը փռուեցաւ գետին...

Հակառակ իր բոլոր զգուշութիւններուն, Ոճրագործը չկրցաւ խուսափիլ հայոց Նեմեղիդայի արդար վրէժխնդրութենէն:

Դժուար է նկարագրել այն խուճապային սարսափը, որ յառաջացաւ Բագուի մէջ: Պայթումի տեսարանն արդէն սոսկում կ'ազդէր: Նախաժնի արիւնաթաթախ դիակն ընկած էր պողոտայի մէջտեղը, կառքը երկու կտոր եղած էր. թուրք կառապանն ալ ծանրապէս վիրաւորուած էր և շուտով մեռաւ: Ռումբի հարուածէն մահացան նաեւ Նախաժնի ծառան ու մի թուրք մրդավաճառ, որ բազմած էր այն անկիւնին մէջ, ուրկէ Դաճմրդավաճառ խորհրդաւոր ձեռքը նետեր էր դժոխային գործիքը:

Սարսափը այնքան մեծ էր բազմամարդ փողոցին մէջ, որ ամբողջ տասը րոպէ ոչ ոք կը համարձակէր մօտենալ սպաննուած իշխանաւորին:

Ահաբեկիչը, ՄԵՐ ԱՆՎԵՀԵՐ ԴՐՈՆ, վայրկեանաբար անհետացաւ, և ոստիկանութեան բոլոր ճիգերը՝ դռնելու թանկագին որսը՝ ապարդիւն անցան:

Սփոփանքի և ուրախութեան հառաչանք մը թռաւ սգաւոր հայութեան կուրծքէն: Հարուածը իր զօրաւոր արձագանքն ունեցաւ մինչև հեռաւոր Պետերբուրգ, ուրկէ թագաւոր — կայսրը իր հանդիսաւոր ու ջերմ ցաւակցութիւնը կը յղէր սպանուածի

ընտանիքին և կը նշանակէր անոր յաջորդը, — դարձեալ հայատեաց վրացի իշխան մը՝ զօրավար Ամիրխիլարի: Բագուի թրքութիւնը և ռուս ու այլ սեւ-հարիւրեակները կազմակերպեցին հակայ, հետևեալ յաղարկաւորութիւն, հարիւր հազար մարդ, մեծ մասամբ թուրքեր, շրջապատեցին դիակառքը...

Ռմբային հարուածի տպաւորութիւնը ահագին էր ողջ կովկասի մէջ: Դաճնակցութեան հմայքը, որ մեծ էր արդէն և կեղեցական գոյքերու համար մղուած կռիւներէն և ահաբեկումներէն ի վեր, խիստ բարձրացաւ կովկասեան ժողովուրդներու աչքին: Հայ մարտական կազմակերպութեան անունը կը հռչակէին բոլոր շրջաններում, ոմանք հիացումով ու պատկառանքով (ռուս յեղափոխականներ և ազատականներ), ուրիշներ՝ տառապանքով ու ատամներու կրճատցով (սեւ — հարիւրեակներ, վրացի թիւս ազգայնականներ և մանաւանդ թաթար հայատեաց պարագլուխներ): Իր շեշտակի հարուածով և յարուցած դղրդիւնով, այդ ահաբեկումը, զոր կարելի է համեմատել Պլեէի և մեծ իշխան Սերգէյի դէմ կատարուած մեծաշառաչ ահաբեկումներուն հետ, պիտի մնայ Հ. Յ. Դաճնակցութեան փառաւոր գործերէն մէկը:

ՄԻՔ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ՄԻ ՀԱՏՈՒԱԾ ՅՈՒՇԵՐԻՑ

Ա. - ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՍ ԴՈՒՄԱՆԻ ՀԵՏ

Հակառակ Բազուի կենտրոնական կոմիտեի կարգադրութեան, ընկերական մի պարտականութիւն կատարելու նպատակով, 1905 թ. յունիսի վերջերին ևս Երեւանից վերադարձայ Բազու:

Այդ ժամանակ Մարտիրոսը*) և Ալեքսանդրապոլցի Մուկուհը (Մկո) բանտարկուած էին Նակաշիձէի առաջին մահափորձի պատճառով, որ անցել էր անյաջող: Պէտք է տեղի ունենար զինուորական դատ, և բանտարկուած ընկերները համոզուած էին, որ դատարանը մահուան պատիժ կամ յաւիտենական տաժանակիր աշխատանքի վճիռ պիտի տայ: Մարտիրոսը նամակ էր գրել Երեւան ևս խնդրում էր, որ ամէն կերպ աշխատենք, բանալից Երեւանից դատարան տանելը, փախցնել իրենց, իսկ եթէ այդ չյաւանդուի, ռուսները պահակների հետ միասին իրենց էլ սպանել:

Այս նամակի մասին լուրջ խորհրդակցութիւն ունեցանք Խէչոն, Մկրտիչն ու ևս, և Բազու մեկնելու էլ տեղի ունեցաւ նրանց գիտութեամբ և համաձայնութեամբ: Երեքիս կործին էլ այն էր, որ Մարտիրոսի երկրորդ ցանկութիւնը պէտք էր լինէր, իսկ տաժանակիր աշխատանքի պարագային կարիք չկար գիմելու սպանութեան:

Իմ նորից Բազուում երեւալուց չափազանց դժգոհ էր կենտրոնական կոմիտեն, որի պատասխանատու-անդամ ընկ. Ա. Գիւլիսանդան-եանը ստատիկ յանդիմանեց ինձ՝ արարքս համարելով անկարգապահութիւն և ինքնագլխութիւն:

*) Մարտիրոս Զարուիսեան, յայտնի դաճակցական մարտիկ, սպանուեց պարսկական կռիւներում:

— Ինչպէ՞ս կարելի է այս պայմաններում գործ անել, երբ ամէն մարդ իր ուզածն է առաջ տանում ու հրահանգներին չի ենթարկւում, զանգառում էր նա: Իսկ մեր սիրելի Պապաշան կշտամբում էր:—

— Այ տղայ, դու հօ գիտ չե՞ս, ինչո՞ւ եկար, չէ՞ որ ստատիկները շան նման փնտռում են քեզ:

Ես ի՞նչ կարող էի պատասխանել աւագ ընկերների դառն խօսքերին, մանաւանդ որ որոշուած էր երեքիս վճիռը ոչ ոքի չյայտնել: Ինձ մնում էր միայն քրանել ու սպասել, թէ երբ պիտի օձիքս ազատ թողնին:

Հակառակ կրօնա նախատինքներին ու յանդիմանութեան, այնուամենայնիւ ևս վճռեցի չհեռանալ Բազուից, մինչեւ հկատարեմ մեր երեքի որոշումը: Եւ նայն իսկ բանտ էլ գնացի այցելելու Մարտիրոսին և Մուկուհին: Մարտիրոսի քոյրը՝ Սաթևնիկը ինձ ներկայացնելով եղբօր տեղ՝ արտօնութիւն էր ստացել, և նրա հետ միասին գնացինք բանտ, ուր բաւական երկար խօսեցի Մարտիրոսի հետ, բացատրեցի, որ յուսահատուելու կարիք չկայ, յայտնեցի մեր երեքիս վճիռը և հաղորդեցի Խէչոյի և Մկրտիչի վերաբարեկր: Առանձնապէս պնդեցի, որ եթէ դատարանը տաժանակիր աշխատանքի վճիռ արձակէ, չպէտք է ռուսների օգնութեան դիմել, նախ որովհետեւ տաժանակիր աշխատանքի տեղից շատ շատերն են փախել և ազատուել, ուրեմն, իրենք էլ կարող են ազատուել: Երկրորդ՝ ռուսական յեղափոխական շարժումը օր օրի վրայ ծաւալւում ու լայն չափերի էր հասնում. ո՞վ գիտէ, թէ վաղը ինչ էր լինելու. արդեօք այսօրուայ հալածուողներն ու բանտարկուողները իշխանութեան տէր չպիտի՞ դառնային:

Այս այցելութիւնը և Երեւանից բերուած որոշումն ու խորհուրդները շատ լաւ ազդեցութիւն արին բանտարկեալների վրայ: Դրանից յետոյ էլ ևս դեռ մի-երկու շաբաթ մնաց Բազուում, երբ Երեւանից ստացուեց մի անակնկալ հեռագիր: Այդ առթիւ մտայ Պապաշայի մօտ բացատրութիւն ուզելու: Հեռագիրը կրում էր Տէր-Յովհաննիսեան ստորագրութիւնը, որ ինձ անձանօթ էր: Պապաշան մի լաւ յանդիմանելուց յետոյ, որ դեռ չեմ հեռացել Բազուից, յայտնեց, թէ հեռագրողը Նիկոլ-Դու-մանն է, որ հրահանգում է անմիջապէս մեկնել Երեւան: Պապաշան իր կողմից էլ պնդեց, որ օր առաջ ճանապարհ ընկնեմ:

Ես յաջորդ օրն իսկ մեկնեցի և Երեւան հասնելուս պէս

Նիկիոյը դեռ չէր եկել: Թէեւ Ռաբլուն ևս նրան մի քանի անգամ տեսել էի, բայց հետը ծանօթ չէի: Դուրս եկայ, որ մի քիչ զբօսնեմ, երբ հեռուից տեսայ նրա գալը: Այնմիջապէս վերադարձայ և կամաց-կամաց գնում էի յետեւից: Շտաբը մտնելիս նա նկատեց, որ ես էլ բարձրանում եմ սանդուխքներով: Դարձաւ ու հարցրեց.

— Զեք հեռագրի համաձայն եկեւ եմ, պատասխանեցի ես:

— U_{jm}' :

— Դէ՛հ, Նիկոլ, ևս գնացի. էլ ինձ գործ չկայ այստեղ:

— Բո Բազու գնալու մասին, ասաց, ինչօն մանրամասն
լցել է ինձ: Կուսակցութիւնը պէտք եղած գէպքում գիտե
մանիւք: — Եւ սկսեց հարցաքննել. — Ի՞նչ կրթութիւն եմ
ցել, զինուորական ծառայութեան մէջ եղե՞լ եմ եւ ոյլ:

[illegible]

Ես լուռ, գլուխս կախ լսում էի: Մերթ տաք քրտինք էր գալիս վրաս, մերթ պաղ: Ոյժ չուհեի առարկելու կամ արդաւարանալու: Նրա պարզ, բայց կարուկ և ազդու խօսքերը մխուռմ էին գլխուսմ ալլեւս երբեք չմոռացուելու համար:

Երկու թէ երեք օր անցած նա ինձ նորից կանչեց մօտը: Կարգադրուած էր, որ Խէչօն Սարգիս Օտաբաշեանի և Վահան Փափազեանի (Կոմսի) հետ գնայ Նախիջևանի շրջանը, իսկ ինձ ո՞ւր պիտի ուղարկէր, դեռ չգիտէի: Նա ապրում էր Սարգիս Օհանջանեանի տանը. այնտեղ էլ ընդունեց ինձ, բայց այս անգամ շատ աւելի սիրալիբ ու մտերմական վերաբերումով: Նախ՝ ամենայն լրջութեամբ և մանրամասնօրէն հարց ու փորձ արաւ, թէ ինչպէ՞ս հաբեկեցի Նակաշիձէին, ապա յայտարարեց.

Այսպէս խօսելով՝ սեղանի արկղից հանեց ռուսական շտաբի հրատարակած զինուորական քարտէշը և փռելով սեղանի վրայ՝ ցոյց տուեց շրջանի բոլոր հայկական ու թրքական գիւղերը, հանգամանօրէն բացատրեց նրանցից իւրաքանչիւրի զինուորական նշանակութիւնը. յատկապէս երկարօրէն կանգ առաւ քոչւոր թուրքերի բռնած վայրերի վրայ՝ սկսած Բէզաքլուի բար-

13.

ձուլնքներից մինչև Սելիմի լեռնանցքը: Եւ ի վերջոյ, կարգադրեց.

— Վաղը կ'անցնես շտաբ, կը ստանաս լիազօրադիրդ և Ղըրխբուլաղցի մի քով տէրաւորի հետ կը մեկնիս շրջանդ: Տէրաւորը մի քանի օր է ինչ այստեղ է և իրենց շրջանի համար խմբապետ է խնդրում:

Այս բոլորը ինձ համար չձեռնարկ անակնկալ էր: Ես այլ բան էի մտածում և բնաւ տրամադիր չէի Ղըրխբուլաղի պէս մի խաղաղ, մարտական տեսակէտից անհետաքրքիր շրջան գնալ: Եւ անհամարձակ դիմեցի Նիկոլին.

— Պարոն Նիկոլ, մի խնդիր ունիմ:

Նա գլուխը արագօրէն թեքեց իմ կողմը: Ես շարունակեցի.

— Դուք ինձ խումբ էք տալիս և ամբողջ շրջանի ղեկավար էք նշանակում. այդ իմ ուժերից վեր է. ես չեմ կարող արդարացնել ձեր յայտերը. խնդրում եմ ինձ չնդարկէք Ղըրխբուլաղ, այլ պահէք ձեզ մօտ և օգտագործէք քաղաքական կռիւների համար:

Նա, դէմքը մի քիչ խոժոռած, սուր հայեացք նետեց վրաս և արտասանեց.

— Վաղը առաւօտեան ժամը 9ին եկէք շտաբ. պատրաստ եղէք մեկնելու Ղըրխբուլաղ. — և ոսկրոտ ձեռքը պարզելով ինձ՝ աւելացրեց՝ ազատ էք, կարող էք գնալ:

Ինձ ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ համակերպուել: Հետեւեալ օրը առաւօտեան ժամը 9ին ես արդէն շտաբումն էի: Նիկոլը յանձնեց ինձ լիազօրադիրը, կարգադրեց ստանալ խմբի ծախսերի համար հարկաւոր դրամը և փամփուշաներ ու հրացաններ:

— Իսկ տղաները կը ստանաս Մկրտիչից: Երբ ամէն բան պատրաստ լինի, մեկնելուց առաջ, երեկոյեան դէմ անցիր այստեղ ինձ մօտ: Այսօր ամէն բան պատրաստ պէտք է լինի, որպէսզի վաղը ճանապարհուէք:

Դուժմանի նշանակած ժամին երեկոյեան մտայ շտաբ: Նա մանրամասնօրէն պարզեց ինձ յանձնուած շրջանին և խմբին վերաբերուող բոլոր կարեւոր խնդիրները և առանձնապէս կանգ առաւ մարտիկների զինավարժութեան, կարգապահութեան և դէպի տեղական բնակչութիւնը ցոյց արուելիք վերաբերմունքի վրայ:

— Խստիւ հրահանգում եմ, ընդգծեց նա, ո՛չ մի դէպքում չժամանակցել տեղական գաղապարական և այլ կարգի գործերին, որ-

քանով որ նրանք կապուած չեն ձեր զինուորների և զինուորական պարտականութիւնների հետ: Իմ ցանկութիւնն է, որ ամէն կերպ խոյս տաք տեղական ժողովրդին նկատութիւն պատճառելուց և դժգոհութիւնների առիթ ստեղծելուց, մասնաւորապէս հարցերով: Այնտեղ, ուր ժողովուրդը ձեզ յօժար կամքով պարէն չի արամադրի, գնեցէք. այդ նպատակով ձեզ դուժար կը արամադրեմ:

Այդ ժամանակ ամէն տեղ, սովորաբար, ժողովուրդն էր կերակրում մարտական խմբերին, բայց ես շատ լաւ ըմբռնում էի Դուժմանի մտահոգութիւնը. մի կողմից նա չէր ուզում որեւէ նկատութիւն պատճառել ժողովրդին, միւս կողմից, իր կարգադրութիւններով ուղղւած էր իրեն կենթակայ անհատներին ներշնչել Դաշնակցութեան զոհաբերող և ժողովրդասէր ոգին: Նա շատ մեծ կարեւորութիւն էր տալիս մարտիկների բարոյական մաքրութեան և գաղափարական անձնագոյնութեան: Նա պահանջում էր, որ Դաշնակցականը իր կանխով ու գործով օրինակ լինի ժողովրդին:

Բոլոր անհրաժեշտ հրահանգները տալուց յետոյ, նա կարգադրեց, որ մի ամիս վերջը վերադառնամ և ղեկուցում տամ կատարած աշխատանքների և ինձ վստահեալ շրջանի մասին:

Ղըրխբուլաղում մենք շատ քիչ ընդհարումներ ունեցանք: Մի ամսից յետոյ ես վերադարձայ Երևան՝ Դուժմանին ղեկուցում տալու համար: Ինձանից առաջ արդէն եկել էր վերեւ յիշուած քահանան՝ Տէր - Զաքարը, և մանրամասն պատմել շրջանի և իմ աշխատանքի մասին: Տէր - Զաքարը տեսել էր Նիկոլին.

— Նիկոլ, առաջ ես խնդրում էի որ նրան մեր շրջանը չուղարկես. իրերեւ շատ ջանքի. հիմա խնդրում եմ, որ պահես ձեզ մօտ և ուրիշ շրջան չփոխադրես:

Երբ Տէր - Զաքարից յետոյ ես հասայ Երևան և մանրամասն ղեկուցում տուի Նիկոլին, առանձնապէս մատնանշելով դաշտային հսկիչ պահակների կատարած արգելաւանդ գերը՝ նա գոհ՝ հաւանութիւն տուեց իմ այս գործին և ասաց.

— Տեսա՞ք, այդ կէտը իմ հրահանգների մէջ չկար, մի բան էլ դեռ աւել էք արել: Դուք նորից կ'երթաք Ղըրխբուլաղ, ուր կը մնաք մինչև որ քոչուր թուրքերը վայր իջնեն լեռներից: Ապա ես ձեզ կը կանչեմ և մի ուրիշ աւելի հետաքրքիր աշխատանք կը տամ:

Եւ առաջին անգամ ճաշի հրաւիրեց իր մօտ:

Բ. - ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՈՒՄ

(ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՍ ՔԵՌԻՒՆ ՀԵՏ)

Մեր ճամբորդութիւնը Դարալագեազից Նախիջևանի լեռնային շրջանը անցաւ առանց դէպքի: Երբ տեղ հասանք, իբրեւ կեդրոնավայրի ընտրեցինք Նորս գիւղը:

Մեր եկած շրջանի վիճակը բաւական տխուր էր. բացառութեամբ Գթաձոր և Գիւմրի գիւղերի, միւս բոլոր հայկական գիւղերը թալանուած էին թուրքերի ձեռքով: Դռներն ու պատուհաններն անգամ տարուած էին: Բախտաւորութիւն էր դոնէ, որ թուրքերի յարձակման ժամանակ արտերը դեռ հասած էին: Թալանից յետոյ, հայ գիւղացիները վերադարձել էին իրենց կիսաւեր ու բոլորովին ամայացած տները և հաւաքել արտերի բերքը: Այդ պատճառով, հացի կոզմից ապահովուած էին, բայց աւաւար կամ ուրիշ բան՝ ոչինչ չուէին:

Նորսի մեծ տներից մէկը — անդուռ և անպատուհան — դարձաւ մեր բանակատեղին և շտաբը: Իրապէս տուն էլ չէր, այլ մի ընդարձակ չարդախ, ուր անց էինք կացնում մեր ժամանակը: Սեղանի տեղ դործ էինք ածում մի կտարած փէշխուն, անկողնի փոխարէն՝ խոտ ու մեր ետինքները: Գիւղացիք իրենք էլ անկողին չուէին և մեզ պէս, խոտի կամ յարդի վրայ էին պառկում: Մեր ամենօրեայ կերակուրը հացն էր: Մեզ համար էր ասուած՝ «զհաց մեր հանապազօր, տուր մեզ այսօր»: Ամէն օր հաց: Երբեմն էլ ունենում էինք դաւուրմա և ուրիշ ոչինչ: Այդ պատճառով չափազանց մեծ էր լինում գինուորների ուրախութիւնը, երբ որեւէ գործով ուղարկւում էին Գթաձոր կամ Գիւմրի, ուր կար ամէն բան: Տղաները նոյն իսկ հերթ էին պահում և երբ պէտք էր լինում ուղարկել, ասում էին.

— Պ. Դրօ՛, երէկ այսինչները գնացին, այսօր էլ մեր հերթըն է, մենք գնանք:

Եւ ուղղակի երեսնաների պէս ուրախանում էին, երբ իրենց էի նշանակում գնալու:

Պէտք է ասեմ այստեղ, որ աղաները, ընդհանուր առմամբ, անկեղծ յարգանքով էին վերաբերւում ինձ: Խլթթի Գալօն միայն արհամարհանքով էր ընդունել իմ խմբապետ նշանակու-

ւել և իր վերաբերումը արտայայտել էր հետեւեալ պատմութեամբ Մոկաց իշխանների կեանքից:

— Տղա՛ք, մեր մոկաց իշխաններ կը ժողվին ու էրկար ֆիքըր կ'ընեն, թէ իրենց հարկ որո՞ւ ձեռքով զրկին վանայ վալիին, որ քրդեր չթալին ճամբին: Շատ ֆիքըր կ'ընեն, քիչ ֆիքըր կ'ընեն ու կ'որոշեն փողեր ժամկուշի աղուէսի*) վիզէն կապել որ տանէ, սաղսալամաթ տեղ հասցնէ: Հիմա մեր պարոն Դուժան՝ մեզ կապեր է իդա աղուէսի վիզ...:

Աղուէսը ես էի:

Նորսում սկսեցինք զբաղուել շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործով: Նախ՝ կապ հաստատեցինք հայկական բոլոր գիւղերի միջեւ. ապա՝ վտանգուած վայրերում խմբապետներ նշանակուեցին, կազմուեցին տեղական ինքնապաշտպանութեան խմբեր: Կազմակերպուեց հետախուզութեան գործը, որպէսզի օրը օրին տեղեակ լինէինք թշնամու շարժումների մասին: Գիւղացիութիւնը մեծ վստահութեամբ ընդ առաջ էր գնում մեր բոլոր առաջարկներին և սիրով կատարում էր կարգադրութիւնները:

Մեր վրայ էր ընկած և շրջանի վարչական — դատաստանական գործը, որովհետեւ ուսու պաշտօնէութիւնը վախից ամբողջապէս հեռացել էր: Թէեւ կուսակցութեան կենտրոնի կարգադրութեամբ երկրի դատական — վարչական խնդիրների լուծումը վերապահուած էր տեղական կոմիտէներին, բայց նրանց վճիռներից զժգոհները յաճախ մեզ էին դիմում, և մենք ստիպուած էինք միջամտել:

Այս աշխատանքների ժամանակ մէկից աւելի անգամներ լուրեր հասան մեզ, թէ թուրքերը պատրաստուած են յարձակուելու կոտ Մազրայի վրայ, ուր խմբապետ էի նշանակել Կնեազին: Մի օր էլ իսկապէս տեղեկութիւն հկաւ, թէ Մազրան պաշարուած է թուրքերի կողմից: Մենք անմիջապէս ձի հեծանք ու շտապեցինք օգնութեան:

Գիւղից հազիւ հազար քայլի չափ հեռացել էինք, երբ շրջապատ մեր հետեւից հասաւ Նորսի վալադը և լեղապատու սկսեց աղաչել, որ վերադառնանք, որովհետեւ թուրքերն արդէն Նորս էին մտել:

Նորսը մեզ համար խիստ կարեւոր ռազմագիտական վայր էր. նա միակ հանգուցային կենտրոնն էր, որով կապւում էինք

*) Աղուէսը ժամկոչն էր:

5640-2010

Գժաճորի ու Գիւմրիի և Վերջինների միջոցով՝ Զանգեզուրի հետ։ Նորսը ձեռքից տալ՝ նշանակում էր կորուսել Զանգեզուրից, այդ պատճառով շատ պեղինք ձիերի գլուխները դարձնել յետ։

Նորսի գիւղացիները բաւական զէնք էին ստացել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնից, դիրքերը գրաւած գիմադրում էին թշնամուն և թոյլ չէին տալիս, որ գիւղ մտնէ։ Թուրքերի քանակը շատ մեծ էր, բայց զինուած էին անկանոն զէնքերով, մեծ մասամբ՝ ափսոս, զափաղու և չափմախլա հրացաններով։ Այն էլ, ինչպէս յետոյ պարզուեց, փոքր մասն էր զինուած. մեծ մասը անզէն էր և եկել էր թալան տանելու։

Մենք ընդհատապէս, զինուած էինք շատ լաւ և անհամբեր զուսի առիթ էինք փնտռում, որպէսզի ցոյց տանք ժողովրդին, թէ եկել ենք նրա կեանքն ու դոյքը պաշտպանելու։ Վերջապէս, մենք ուղարկուած էինք Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից, որ, մասնաւորապէս օրերին, հայ ժողովուրդի դոյուծութեան միակ յենարանն էր հանդիսանում. մենք պէտք է արդարացնէինք մեր վրայ դրուած յոյսերը։ Մեզանից իւրաքանչիւրը համակուած էր վայրկեանի լրջութեան և պատասխանատուութեան գիտակցութեամբ։

Հէնց որ հասանք պաշտպանուող գիւղացիներին, մենք էլ մտանք դիրքերը և սկսեցինք եռանդով կռուել։ Մեր մոսիւնների որսորդ ահաբեկուած՝ թրքական ահադին բազմութիւնը խուճապի մատնուած՝ դիմեց փախուստի։ Մեզ էլ այդ էր պէտք. շտապեցինք օգտուել առիթից և բռնն թափով ընկանք նահանջող թշնամու յետևից։ Թուրքերն առանց կանգ առնելու փախչում էին. մենք հալածեցինք նրանց Նորսից մօտ երեք կիլոմետր հեռու և համարեայ մտանք թրքական գիւղը։

Քանի մօտենում էինք գիւղին, այնքան թուրքերի դիմադրութիւնը սոստկանում էր և կռիւը աւելի տաքանում։ Թուրքերը յանդուգն դարձան մասնաւորապէս այն ժամանակ, երբ նրանց օգնութեան հասաւ Ղաչախ թափալ Մորթուզի խումբը։ Մենք զգուշութեան համար սկսեցինք յետ — յետ դնալ՝ դէպի Նորս. թուրքերը, երեւի, կարծեցին, թէ փախչում ենք և Մորթուզի գլխաւորութեամբ դիմեցին աւելի յախուռն յարձակման։ Բերդակցի Օսկոն երկու ընկերներով թռան ձիերից և մօտն քարեգակի Օսկոն երկու ընկերներով աւելի առաջ էի. մենք էլ դարձանք ուրի տակ։ Ես աղաներով աւելի առաջ էի. մենք էլ դարձանք ուրի գիրք բռնելով նրանց մօտ՝ մեր մոսիւնները ուղղեցինք թուր-

քերին։ Միաժամանակ լաւ ուղարկեցինք գիւղ, որ կռուողները օգնութեան հասնին մեզ և շտապով գրաւեն Նորսից Գիւմրի տանող ճանապարհի բարձունքը։

Դիրքային կործ կռիւից յետոյ, ես հետս առի 4-5 զինւոր, որոնց թւում էր և Խլաթցի Գալօն, և մօտ երկու հարիւր քայլ առաջ անցնելով՝ նոր դիրք բռնեցինք թշնամու ճիշտ դիմացը։ Կողքիս պառկած էր Գալօն և, հակառակ հրամանիս, անկանոն հրացանաձգութեամբ փամփուշտ էր փչացնում աննպատակ։ Երկու փամփուշտաշար արդէն վերջացրել էր և անխնայ կրակում էր, ա՛յն ժամանակ, երբ ամէն մէկ փամփուշտ մեղ համար մեծ գին ունէր։ Ես զայրացած՝ աղիցս ցաղկեցի — և մի երկու լաւ հարուած իջեցրի Գալօնի գլխին՝ պռուտով վրան։

— Տօ, յիմար, փամփուշտ փչացնելու ժամանակ ես գտել. վե՛րջ տուր... :

Գալօն իմ հարուածներից սաստիկ կարել էր չթռնալ։ Այդ դէպքը յետոյ պատմութիւն դարձաւ։ Տղաները աղի — անաղի յիշում էին՝ Գալօնին ձեռք առնելու համար։

Օգնական ուժերի հասնելուց յետոյ, մենք ընդհանուր դըրոհի դիմեցինք, թուրքերին դուրս հանեցինք իրենց դիրքերից և քշեցինք մինչև իրենց գիւղը։

Երբ յաղթական վերադարձանք Նորս, պարզուեց որ կռուի թռնող վայրկեանին նորսեցիք գրաւել էին թուրքերի ամբողջ տաւարը և քշել — բերել էին իրենց գիւղը։ Գիւղացիներից ամէն մէկը ջոկել — տարել էր իրեն պատկանող անասունները, որ առաջ թալանել էին թուրքերը։ Մնացածը բաժանուել էր չքաւոր գիւղացիներին։ Մի քանի հատ էլ յատկացուել էր մեզ իբրեւ մնացու և կթելու համար։ Այնուհետեւ մեր աղաների կաթըն ու մածունը ապահովուած էր։

* *

Յաջորդ առաւօտեան կանուխ մի նամակ եկաւ Առինջ գիւղից։ Գրում էին Խէչօն և Սարգիս Օգաբաշեանը. յայտնում էին, թէ Գեղու հետ հասել են Առինջ, յոգնած են և խնդրում էին գալ իրենց մօտ և աղակալութիւններ տալ չրջանի ինքնապաշտպանութեան մասին։

Ես շատ ուրախացայ։ Կարօտել էի Խէչօնի և շատ էի ուզում տեսնել նրան։ Իմ բացակայութիւնը Նորսից վտանգաւոր չէր, որովհետեւ թուրքերը կերած ձեռքից յետոյ մի առ ժամա-

նակ չէին համարձակուի յարձակուելու: Անհրաժեշտ կարգադրու-
թիւններն առիւ և երեք ընկերներով շտապեցի գէպի Առինջ:
Գիւղացիների մի ստուար բազմութիւն հաւաքուել էր ինձ բարի
ճանապարհ մաղթելու և շատ ուրախ էր երեւում: Շատերը մեզ
օրհնում ու կատակում էին:

— Աստուած Դաշնակցութեան ոյժ և ձեզ էլ կեանք ու արեւ
տայ, մի քիչ շունչ առանք ու ապահովուեցինք: Տօ՛, գիւղից
կովերի բռնցն էլ էր կտրուել: Նորից մեր գիւղը շէնացաւ:

Իմ վարկը շատ բարձրացել էր նաեւ զինուորների աչքին:
Խլաթցի Գալօն ալիւս հեգնական առակներ չէր պատմում: Ընդ-
հակառակը, նրա համար էլ ես արդէն կարգին խմբապետ էի:
Ինչ խօսք, որ իմ տրամադրութիւնն էլ շատ բարձր էր:

Առինջին մօտենալիս, ես հեռուից նկատեցի, որ Խէչօն
դուրս էր եկել, կանգնած կտուրի վրայ՝ ինձ էր սպասում: Երբ
հասանք, նա ժպտալով մօտեցաւ ինձ ու համբուրելով՝ ասաց.

— Հը՞, խաթաքար քաֆուրօղլի, դու ման ես հանել շըր-
ջանում:

Ու գրկած՝ տարաւ ներկայացրեց Քեռուն և Սարգիս Օգա-
բաշեանին, որոնք կանգնած էին մի երկյարկանի տան վերի
պատշգամբում:

Սարգսին ես տեսել էի, իսկ Քեռուն հանդիպում էի առա-
ջին անգամ:

Սարգիսը մտերմօրէն բռնեց ձեռքս և ասաց.

— Հը՞, մեր աղայ, առաջին մկրտութիւնդ յաջող է անցել,
բեր մի համբուրեմ ճակատդ: Ու ցոյց տալով Քեռուն՝ շարունա-
կեց. — Սա էլ մեր քեռին է՝ Անդրանիկի օգնականներէն:

Առջեւս կանգնած էր մի մարմնեղ, միջակից բարձր, ամուր
կազմուածքով, շիկադէմ, արծուաքիթ ու սրաչեայ մի մարդ:
Ձեռք տուի ու սկսեցի հետաքրքրութեամբ զննել նրան: Նա
հարց ու փորձ արաւ: Ապա սկսուեց ընդհանուր խօսակցութիւն,
որի գլխաւոր նիւթը ինքնապաշտպանութեան գործն էր:

Մեր խօսակցութեան յաջորդեց ճաշը: Գիւղացիք ոչխար
էին մորթել և առատ հաց ու գինի մէջտեղ հանել:

Ճաշից յետոյ, երբ ձիերը նստած՝ պատրաստուում էինք
մեկնել Նորս, գիւղացիք մօտեցան մեզ մի բարձած ջորով և
մէկը ասաց.

— Պարոն Խաչատուր, էս էլ էգիին է. նուէր ենք տալիս
Նորսի մեր զինուորներին:

Խէչօն զարմացած գիւղացիների այս առատաձեռնութիւնից՝
քմծիծաղով ասաց Սարգսին.

— Սարգիս, սրա տակը անպատճառ մի բան կայ. տեսնե՞ք
թէ ի՞նչ փորացաւ ունին:

Ու դեռ Խէչօն խօսքը չվերջացրած՝ գիւղացին աւելացրեց:

— Պ. Խաչատուր, քեզ էլ մի խնդիր ունենք. լսել ենք՝
մեր ֆէդայիները տաւար են բերել Նորս. հիւանդի կաթ էլ ա
չունենք մեր գիւղում: Եթէ դուրս ես, մեզ էլ բաժին հանէ՞ք:

Ես կանգնած էի Սարգսի կողքին: Նա իրեն յատուկ բարձր
քրքիչով սկսեց քաֆա՝ ծիծաղել, իսկ Քեռին ժպտում էր
մեղմօրէն:

Խէչօն էլ չդիմացաւ և աղմուկով հրհռաց.

— Վա՛յ, ձեզ ինչ տեսմ. կովերի համար Խէչօն պ. Խաչա-
տուր էլ դարձրիք: Լաւ, կը տեսնե՞ք, մի բան կ'անենք:

Ու շարժուեցինք Նորսի ուղղութեամբ՝ մեզ հետ տանելով
նուիրուած գինին և Խէչօյի, Քեռու և Սարգսի հետ կիած եր-
կու զինուորներին:

Նորսում Խէչօն ու Սարգիսը մեզ յանձնեցին իրենց լեցուն
խուրճիները: Նրանք բերել էին ծխախոտ, շաքար, դեղորայք
և ուրիշ անհրաժեշտ իրեր: Մեզ առանձնապէս ուրախացրեց շա-
քարը, որի պակասից շատ էինք նեղուած: Ռուսաստանի ներսե-
րը սկսուել էին գործադուլներ. երկաթուղին կանգ էր առել,
մթերքների փոխադրութիւնն էլ համարեայ դադարել էր: Մեզ
մօտ, առաջին հերթին, հրապարակից վերացել էր շաքարը.
թէյը ստիպուած էինք խմել չամիչով: Մենք դեռ Դարալագ-
եազի և Զանգեզուրի հետ էլ կանոնաւոր կապ չէինք ստեղծել,
որ մեր կարիքները այնտեղից հոգայինք. այնպէս որ Խէչօյի և
Սարգսի խուրճիները ճիշտ ժամանակին էին հասնում:

Նորսում առաջին երեկոն նուիրեցինք աւելի ընկերական
զրոյցի ու կատակների: Յաջորդ օր առաւօտեան սկսեցինք լըր-
ջօրէն քննութեան առնել մեզ վերապահուած բոլոր խնդիր-
ները: Նախ քան խորհրդակցութիւնը Խէչօն ինձ մտերմօրէն ա-
ռաջարկեց.

— Երթանք՝ մի քիչ ման գանք:

Եւ երբ դուրս էինք եկել, շատ զգուշութեամբ, սկսեց խօ-
սել Լեռնային Նախիջևանի կարեւորութեան մասին ինքնա-
պաշտպանութեան տեսակէտից. պէտք է միանանք Դարալագեազի
և Զանգեզուրի հետ և այդ նպատակով հարկադրուած ենք մաք-

բել մի քանի թշնամի գիւղեր. այս լուրջ գործը զլուս բերելու համար անհրաժեշտ է այս շրջանը յանձնել մի աւելի փորձուած ու եփուած խմբապետի: Խէչօն այս էր յայտնում, որ ես ուրիշների նման խմբապետ մնալու ցաւով բռնուած չեմ և իբրեւ կրթուած խմբապետ՝ կը հասկանամ իր ստածի կտրեւորութիւնը:

Ճիշտն ասած, Խէչոյի խօսելու ձեւը մի քիչ տարօրինակ թուաց ինձ. ի՞նչ գայլի շարական էր կարդում գլխիս. որ պէտք է՝ պէտք է. էլ ի՞նչ կարիք կայ երկար - բարակ խօսելու: Ես անմիջապէս կտրեցի նրա խօսքը.

— Էլ ի՞նչ ես երկար ճառում. ես շատ ուրախ եմ և մեծ հաճոյքով շրջանը կը յանձնեմ Քեռուն: Խէչօն անուշ աչքերով նայեց երեսիս. դրկեց ինձ և ասաց.

— Ա՛յ, իմ բուրբ բալիկներն այսպէս են. կեցցի՛ս: Դու՝ մանին էլ այս մասին գրել են. նա էլ համաձայն է: Քեռին շատ փորձուած, խիղախ, ազնիւ խմբապետ է. ինչպէս ինձ ես սիրում ու յարգում, այնպէս էլ նրան վերաբերուիր:

Ես կրկին ու կրկին հաւաստիացրի, թէ ուրախութեամբ կը յանձնեմ Քեռուն շրջանի հրամանատարութիւնը: Երբ տուն վերադարձանք, Խէչօն հանդիսուար կերպով յայտարարեց Սարգսին.

— Ամէն ինչ կարգադրուած է:

— Արդէն ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել. ես Դրոյին ճանաչում եմ, պատասխանեց Սարգիսը:

Մեր այս խօսակցութեան ժամանակ գոմից դուրս էին բերել իմ ձին: Քեռին հիացած դիտում էր նրան, ժպտաւ դէմքին: Խէչօն հարցրեց.

— Քեռի ջան, ո՞նց ձի է:

— Լա՛ւ մալ է, պատասխանեց Քեռին:

— Քեռի՛, քեզ փէշքէշ, վրայ բերի ես:

— Տիրոջը բռնբարէք ըլլայ:

Քիչ յետոյ, ես անցայ աղաների մօտ և յայտարարեցի, թէ այսուհետեւ մեր ընդհանուր խմբապետը Քեռին է: Տղաները անաւերաբանջ լսեցին յայտարարութիւնս, բացի Խլաթցի Դաւոյից և Կոփեցի Սարոյից:

— Մենք մըր խմբապետէն գո՛հ ենք, յորի՞ ուրիշ խմբապետ կուտան մըզի, — գանգատուում էին նրանք:

Ես բարկացայ նրանց վրայ, պահանջեցի որ լսեն և ենթարկուին եղած կարգադրութեան: Ապա գնացի Քեռու մօտ և

անձամբ յայտնեցի ուրախութիւնս նրա ընդհանուր հրամանատար նշանակուելու առթիւ:

Քեռին ժպտերես լսեց ինձ և ասաց.

— Միասին կը վարենք գործը. դուն ալ կը մնաս քո խումբը կը վարես:

Ես, սակայն, առարկեցի և պնդեցի, թէ պէտք է լինեմ նրա հրամանատարութեան առկ:

Ու այնուհետեւ մի ամբողջ տարի մենք մնացինք միասին Լեւոնոյին նախընտանուած ու Զանգեզուրում և վարեցինք բազմաթիւ կռիւներ, սրտնցից երեքի վրայ պիտի կանգ առնեմ՝ ցոյց տալու համար, զէթ մասամբ, Քեռիի խոշոր անհատականութիւնը, զարմանալի յանդգնութիւնը, անսահման քաջութիւնը և մասնաւոր զեկավարի հմտութիւնը:

Գ. - ՍԻՍԵԱՆ ԳԻՒՂԻ ԿՌԻՒԸ

Մեր թաղա գիւղ հասնելու յաջորդ առաւօտ ես ընդհանուր ժողով էի նշանակել եկեղեցում. պատրաստուել էի ճառ ասելու: Երբ քահանան եկեղեցական արարողութիւնը վերջացրեց, չեմ յիշում սկսել էի ճառս թէ ոչ, յանկարծ, դուրսը լսուեցին հրացանների զրաքոցներ: Ինչպէս յետոյ պարզուեց, անպիտան գիւղերապաշտները, մտածելով թէ գիւղում գինուած ոյժ շատ կայ և բան չի պատահի, առաւօտուան դէմ դիրքերը թողել ու վերադարձել էին իրենց աները. թշնամին դրանից օգտուելով՝ յարձակուել էր գիւղի վրայ:

Հրացանների սրտին հետեւեց հաւար և իրաքանցում: Զանազան կողմերից ձայներ էին լսուում, թէ Սիսեանի թուրքերը արդէն գիւղն են մտել, թէ թշնամին սպառնում է թալանի առկ գիւղը:

Այդ օրերին սովորութիւն էր եկեղեցի էլ գինուած գնալ. գինուած եկել էին ճառս լսելու և Բռնակոթից: Մեր աղաներից եկեղեցում էին գտնուում միայն Գարեգինն ու Մովսէսի Խէչօն: Մենք պատրաստուեցինք շտապով դրակելու դիրքերը: «Տղերք, հետեւեցէք ինձ», հրամայեցի ես բռնակոթիներին, և ամէնքս

դուրս թռանք եկեղեցուց: Մեր միւս աղաներն էլ ալիւր ձիերը նստած, կայծակի արագութեամբ բարձրանում էին դէպի թուրքերի բռնած դիրքերը: Մեզ միացաւ և տէրտէրի աղան՝ Յովհաննէսը իր մարդկանցով:

Մենք ածապարեցինք բռնել Սիսեանից դէպի Թաղա գիւղ տարածուող բարձունքները, որպէսզի արգելք լինենք թշնամու ներխուժումին, սակայն դեռ տեղ չհասած տեսանք, որ թուրքերն արդէն դրաւել էին այդ բարձունքները: Վայրկեանը ձգնաժամային էր: Գիւղը իրական վտանգի տակ էր: Ամէն կողմից լսում էին անհանգիստ աղաղակներ: Մոկացի Խէչօն ի գէն էր հրաւիրում ժողովուրդին և ինձ սիրտ տալու համար անվերջ կրկնում էր.

— Դերօ ջան, վալլահ աղեկներ յըմէն կըն դիրքեր:

Մեր աղաներից ոմանք նոյնիսկ ժամանակ չէին ունեցել սանձելու ձիերը, հեծել էին առանց թամբի ու նստասնորով և այդպէս արշաւում էին թշնամու դէմ: Երբ նրանք մօտեցան թուրքերի դիրքերին, յանկարծ, ձիերից մէկը զարնուեց: Բռնակոթիկների իմ կողմած վզվոդը*) երկու շղթայ կազմած, զինւորական կարգով ու կանոնաւոր համադարկերով բարձրանում էր բլուրն ի վեր թուրքերին դիրքերից քշելու նպատակով: Ես ու հետիւ մարտիկներն էլ դիրքեր գրաւեցինք ու սկսեցինք կռուել: Այդ վայրկեանին խմբապետ Բողդանը ձիով արագութեամբ մօտեցաւ մեզ և պատմեց, թէ թուրքերը խոշոր ուժեր են կենտրոնացրել մեր 6-7 ձիաւոր աղաների դէմ և աջ կողմից առաջանալով, սպառնում են անցնել նրանց թիկունքը: Ձիերից մէկ-երկուսը խփուել են, իսկ աղաներից լսւր չունի թէ սպանւել են թէ ողջ են: Պահանջում էր արագ օգնութիւն: Առանց ժամանակ կորցնելու, Բողդանի, Մոկացի Խէչօյի և տեղական մի քանի հրացանաւորների հետ ես շտապեցի վտանգուած հայդուկների օգնութեան:

Երբ տեղ հասանք, մեր աչքերին պարզուեց հետեւեալ պատկերը՝ թուրքերը իրենց գրաւած բլուրի աջ կողմի ձորակի մօտից հետզհետէ առաջանալով՝ աշխտում էին անցնել մեր աղաների յետեւը: Մի քիչ հետ, և մերոնք պիտի կտրուէին թիկունքից: Մենք անմիջապէս վրայ տուինք ու շեշտակի կրակի տակ աւինք թուրքերին, որոնք անսկսկալի կեղծ, սկսեցին

*) Տասնեակ

խուճապով յետ քաշուել: Մենք երեք հագով, տաքացած, առանց մեզ հաշիւ տալու թէ ինչ ենք անում, անցանք առաջ: Մէկ էլ, յանկարծ այդ թոհ ու բոհի մէջ, մեր ականջին հասան ռումբերի պայթուների սրտաներ: «Երեւի մեր աղաները խառնուել են թուրքերին», մտածեցի ես ու մի քնազդական վախ համակեց ինձ: Երկու ռումբ էլ մեր կողմից Գարեգինը նետեց: Բայց թշնամին տեղի չէր տալիս և գնդակների տեղատարափով յուսահատօրէն գիմադրում էր մեր գրոհին. մենք էլ յամառօրէն առաջ էինք շարժւում:

Իսկապէս, երկու կողմի համար էլ կռիւը օրհասական էր: Մենք նահանջի տեղ չունէինք. թուրքերն էլ հասկանում էին, որ եթէ տեղի տան, ոչ միայն իրենց ամբողջ ձեռնարկը կը վիժէր, այլ և անձնապէս էլ կը վտանգուէին: Մի գերագոյն ճիգ հետ մեր կողմից, և մենք հասանք բլրի գագաթը, դէմ առ դէմ մեզ վրայ արշաւող թրքական նոր ուժերի: Շտապով ամրացանք, ու սկսուեց մի կատաղի դիրքային կռիւ: Մեզ թշնամուց բաժանող տարածութիւնը հազիւ 80 - 100 քայլ էր: Իմ ձախ կողմը կռւում էր Քիւրդ Խէչօն իր ընկերներով. աջ կողմս բռնակոթիկ և տեղական ուժերն էին: Թշնամու գնդակների տարափը այնքան սոստիկ էր, որ գլուխ բարձրացնել հնարաւոր չէր, և ես չէի իմանում, թէ ինչ դրութեան մէջ էին իմ աջի ու ձախի ուժերը: Իմ մօտի աղաներից Բողդանը վիրաւորուեց ձեռքից: Մի թիկունք էլ էս ստացայ աջ սաքիցս: Յետոյ պարզուեց, որ ես դուրս էի եկել թուրք զաջախ Խանլարի խմբի դէմ, որ բաղկացած էր յայտնի կռուող աւազակներից:

Բողդանին ուղարկեցի գիւղ և պատուիրեցի, որ անմիջապէս մեզ օգնութեան գան 10 բռնակոթիկներ: Բողդանը գիւղ մտնելիս՝ հանգիպում է Քեռուն, որը իր խոստման համաձայն 10 ձիաւորներով օգնութեան էր եկել Թաղա գիւղ: Բողդանը նրան պատմում է մեր վիճակը, յայտնում է իր վիրաւորուելը, աւելացնում է, թէ ես էլ եմ վիրաւորուած, և թէ շտապ օգնութիւն է հարկաւոր: Քեռին կարծում է թէ ես սպանուած եմ, և Բողդանը թաղցնում է աղաների մէջ լքում առաջ չբերելու համար: Ուստի, առանց երկար մտածելու, թռչում է ձին և քառասմբակ արշաւում գէպի մեր դիրքերը:

ձգնաժամային վայրկեան էր մեզ համար: Մենք մնացել էինք շորս հագիով և համարեայ շրջապատուելու վրայ էինք: Իրերեւ վերջին գերագոյն ճիգ, ես Մոկացի Խէչօյին էլ ուղար-

կեցի օգնական ուժեր կանչելու համար, բայց ոչ ոք չէր երևում: Մեր փամփուշտն էլ վերջանալու վրայ էր: Թշնամին որդէն ցնծութեան մէջ էր և աւելի վստահ ու յանդուգն կերպով էր կուռում: Մեր գիակները վրայով թուրքերը տէր պիտի դառնային Թազա գիւղին, ազգագիտական տեսակետից այդ շատ կարեւոր վայրին:

Մէկ էլ — ի՞նչ տեսնեմ: Գարեգինը իր քափ ու քրաինք դարձած ձիւս վրայ, թշնամու գնդակների կարկուտի տակ, մեր գիրքերը հասաւ: Ձին անմիջապէս խփուեց: Գարեգինը մի տկնթարթութեամբ դիրք մտաւ մեր կողքին:

Նոյն վայրկեանին, կատաղի փոթորիկի պէս սրարշու, հասաւ նաեւ Քեռին: Ես սարսափած գոռացի:

— Քեռի՛, թուրքերը մօտ են, շուտ իջիր ձիուց, կը խփուես:

Դեռ խօսքս չէի վերջացրել, երբ նրա առկի ձին գնդակահար գետին գլորուեց: Անայլայլ, կարծես ոչինչ չէր պատահել, մտրակն ու պարտեղը մտնողով ձեռքին, Քեռին առաջ խոյացաւ թուրքերի վրայ: Տատանուելու ժամանակ չէր, մենք էլ հեռակեցինք նրան: Յետեւից օգնութեան հոսանք և բռնակոթիք: Այժմ արդէն նեղուելու հերթը թշնամունն էր. մեր գիրքերի առջև գանուռը բոլոր թուրքերը կոտորուեցին: Ով կարողացաւ ազատուել՝ փախաւ: Մեր յաղթութիւնը եղաւ կատարեալ:

Երբ արդէն թուրքերը գիրքերից քշուած էին, վրայ հասան Ախլաթեան ու Պննուս գիւղերի ուժերը: Ինչ մեղքս պահեմ, ես Քեռու հրահանգը չէի գործադրել և պննուսցիներին ու ախլաթեանցիներին լուր չէի տուել, բայց նրանք հրացանների սրտը լսելով, ինքնաբերաբար, շտապել էին հասնել օգնութեան:

Այս բոլոր ուժերը համախմբած ու չղթայ կողմած՝ մենք քչեցինք Սիսեան թուրք գիւղի վրայ: Քեռին ձին հեծած անվերջ «ուռ» կանչելով՝ գնում էր չղթայի առջևից: Նա հրահանգել էր հիմքից այրել Սիսեանը, որ ոչինչ չմտայ այդ թշնամու համար կարեւոր ազգական նշանակութիւն ունեցող գիւղից: Մենք էլ Քեռու «ուռ» — ներքին «ուռ» — ներով պատասխանելով՝ մտանք Սիսեան և ինչ որ կարելի էր այրել ու ոչնչացնել՝ ոչնչացրինք, գիմադրողներին էլ ջարդ ու փշուր արինք: Կոտորուեցին և շրջակայ գիւղերից եկած բաւական

մեծ թւով թուրքեր, որոնք հաւաքուել էին Սիսեան՝ Թազա հայ գիւղի թաւանին մասնակցելու համար: Սիսեանից մնացին միայն հրկիզուած աների կոյտեր...

Երբ Սիսեանը արդէն գրաւուած էր, Քեռին նոր միայն ուշադրութիւն դարձրեց իմ վերաւորուած լինելու վրայ և պատուիրեց, որ անմիջապէս թողնեմ ու վերադառնամ Թազա գիւղ:

— Քեռի ջան, վէրքս թիթեւ է, քանի զու Սիսեանումն ես, ես չեմ հեռանայ մօտիցդ, առարկեցի ես:

Ու մենք միասին լրացրինք «պատերազմական գործողութիւնը»: Փառաւոր ճակատամարտ էինք շահել: Սիսեանի այրուելը սարսափելի ապաւորութիւն գործեց շրջանի թրքութեան վրայ, որի ողնաշարը վերջնականապէս կոտորւում էր: Սիսեանը, իր մեծութեամբ ու խաղացած ազդեցիկ դերով, շրջանի թրքութեան սիրան էր:

Այս կուռում մենք ունեցանք երեք սպանուած և 3 - 4 վիրաւորներ: Սպանուեցին նաեւ 4 - 5 ձիեր: Քեռու Ձէյրանը ազատուեց շնորհիւ այն բանի, որ Բանակաթում Քեռին ինձ էր արամադրել: Քեռու առկ սպանուեց մի ուրիշ ձի:

Թազա գիւղում մեզ փառաւոր ընդունելութիւն ցոյց տուին և մեր յաղթութեան լուրը տարածուեց ամէն կողմ՝ բարձրացնելով հայ ժողովուրդի մարտական արամադրութիւնը և միաժամանակ՝ մեր համբաւը:

Այս կուռում էր, որ հայդուկների աչքին բարձրացաւ Դուռմանի զինուորական կազմակերպութեան ձեւը, որ այնքան հեզնանքի առարկայ էր եղել մինչեւ այդ:

Հետաքրքրական էր Խլաթցի Գալստի գնահատութիւնը բանակոթցի զինուորների և անդական միւս ուժերի վարած կռուիների մասին: Այդ գնահատութեան մէջ խտացուած է մեր հայդուկների ընդհանուր եզրակացութիւնը:

— Տօ՛, վալլահ, աղեկներ, իրեն յատուկ ոճով տուում էր Գալստի, մեր պարսն Դուռման էնդապար անխելք պա՛ն չի կարգադրի. էնի էրեւան նստուկ՝ իմացիր ի, թէ էտակդի զինուորներ իմալ պաի կուլցու: Տղեկնե՛ր, էսոնք մըղ պէս կուլու չեն ըներ. մընք էրկու հոգի հոս, էրկու հոգի հոն գիրք կը բռնենք, ու ֆիտայու գիւլէն վը՛մժժ կը թափի թշնամու գլխուն: Էսոնք թելի պէս կը շարունեն. էնոնց էն թելուոր չաւուշ լէ էն շոն

գեղուով բան մը կը բռնէ, յըմէն աղեկներ ֆը'րթ — ֆը'րթ — ֆը'րթ թւանքներ կը կրակեն...

Տղէ'ք ջան, չկարծէք թէ ես լէ ֆիդայու անուն ձգի. վալ-լա'ն, ջաղցի տռուի փէլ բռնած՝ էնոնց միշտ յառաջ, միշտ յառաջ կուռցի... Մեր 'Դերօն լէ, «Գեղուերու»*) գլուխ ելանք, ռուսավար կը բռնէր, գինուորներ լէ կրակ կը թափէին վըր թշնամուն: Վալլա'ն, թէ դուզն կ'ուզիք ըսիմ, էդա տեղական գինուորներ դուժման խանած էին գիւղի մէջ ու դիրքերու քով...

(«ՎէՄ», Բ. արիքի քիւ 3 եւ 6,
Դ. արիքի քիւ 2)

*) Ժայռերու

Դ Ր Օ

ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ Բ. ԽՈՒՄԲԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ (1914)

ՆՈՒՒՐՈՒՄ

1905 — 906 տարիները... Հայ — թաթարական կռիւներու արիւնոտ շրջանը...

Երեւանեան լայնատարած նահանգի իքնապաշտպանութեան ընդհանուր հրամանատարը Նիկոլ — Դուժմանն էր. մէկը մեր խոշորագոյն ռազմա — մարտական ղեկավարներէն:

Անգուժ էր նա ծայրայեղօրէն, անխնայ՝ թշնամիի նկատմամբ. հրամանները դատան՝ կ'արձակէր առանց գիծ մը շարժելու իր գէմքին վրայէն. «այս բարբարոսներուն միայն սարսուփով կ'արեւի է խելքի բերել» կ'ըսէր նա յաճախ: Խստօրէն արգելած էր ձեռք դպցնել կանանց և երեխաներուն: Բայց երբ դաւադրօրէն հայ մը սպաննուէր, մէկի տեղ 3 — 5 թիւրք պիտի իյնային:

Ծանր ճգնաժամեր ունեցան մասնաւորապէս Ղարաբաղը, Բաքուն, Հին — Նախիջևանը և Շարուրը: Զգալի էր պակասը փորձառու և կորովի ղեկավարներու:

1906-ին սկիզբները, կռիւները զիրար անխնայ յաշտուելու աստիճանին էին հասած:

Նիկոլ — Դուժման, լարուած մեքենայի մը հանգոյն, գիշեր ու ցերեկ հրամանատարական ղեկին գլուխն էր: Ոչ մէկ անախորժ կամ վտանգաւոր տեղեկութիւն կամ սպառնական վիճակ չէր խախտեր անոր հանգարտ, պաշարիւն շարժումները. միայն այդպիսի պարագաներուն, տեղէն կ'ելլէր, կը քալէր անկիւնէ անկիւն և յանկարծ գիմացդ ցցուելով և ձեռքին բթամատն ու ցուցամատը միացուցած՝ հառու և որոշ իր հրամանները կուտար — ոչ մէկ առարկութիւն. պէտք էր անատոտան կատարել:

Այդ օրերէն մէկուսն էր, որ Զանգեզուրէն սուբհանդակը կը հաղորդէր իրեն թէ թուրքերը նեղի լծած էին, չեմ յիշեր, ո՛ր շրջանը: Մեր ուժերը բաւարար էին հոն, բայց կը պակսէին գործօն և կորովի ղեկավարներ:

Դուժման, իր սեղանին վրայ, ռազմական քարտէսին քով (որուն վրայ, կարմիր կապոյտ անհամար կէտեր ու գծեր էր գծած) ունէր արամադրելի ղեկավար ուժերու ցուցակը:

* *

Ճիշտ այդ օրը, գաւառական քաղաքի մը մէջ — օգտուելով իր արձակուրդի օրերէն — պիտի ամուսնանար երիտասարդ,

յանդուգն և Դուժմանի կողմէն սիրուած մարտական նոր ղեկավարներէն մէկը*):

Գաւառական այդ քաղաքը մեծ խրախճանքի մէջ էր: Խրմբապետը տեղի յայտնի ընտանիքէն էր և սիրուած տեղի երիտասարդութիւնէն:

Պատկը պիտի կատարուէր իրիկունը: Եկեղեցին լուսաւորւած, տեղացիներ տօնական հագուստներով խռնուած էին եկեղեցիի մուտքին մօտ:

Ահա՛ և փեսան եկեղեցի կը մանէ իր զինակից ընկերներով շրջապատուած:

Կուգայ նաեւ հարսը հարսնեւորներով: Արարողութիւնը կը վերջանայ: Հարս ու փեսան՝ դանդաղ կը յառաջանան դէպի ելքը, այդ վայրկեանին մարդ մը արագ քայլով կը մօտենայ փեսային և թուղթի կտոր մը կը պարզէ անոր:

Հեռագիր մըն էր (գրուած պայմանական լեզուով). Նիկոլ — Դուժմանը կը հրամայէր՝ անմիջապէս մեկնիլ Զանգեզուր, «քեզի կարիք ունին»...

Խմբապետ փեսան վայրկեան մը շշմած՝ կ'արձանանայ. շուրջիները իրար կ'անցնին, բայց չփոթութիւնը տկնթարթ մըն էր. խմբապետը անվրդով և դանդաղ կը շարունակէ իր երթը հարսին քովէն, բայց երբ տուն կը հասնին և ընտանիքի հարազատները բոլորուած էին նորապսակներու շուրջը, նոր փեսան կը մօտենայ իր հօրը՝

— Հայրի՛կ, հրաման է եկեր Դուժմանէն, պիտի երթամ անմիջապէս... կրնո՞ք եկող կը յանձնեմ, պիտի պահես ինչպէս քս զաւակը...

Հայրը, աւանդապատ, ծանրագլուխ իշխանաւոր մը՝ կը շըփոթուի, կարծես չըմբռնելով իմաստը աղայի խօսքերուն, ապա կը մըմնջէ.

— Աստի՛՛՛, պալէս... մեղք է... վաղը կ'երթաս:

— Չէ՛, հայրի՛կ ջան, չի ըլլի, հրամանը հրաման է, կռիւ է... և դառնալով զինակից ընկերներուն.

— Դէ՛, աղերք ջան, ձիերը թամբէք:

Ապա արագ կը մօտենայ հօրը և մօրը, ջերմօրէն կը համբուրէ անոնց դողդոջ ձեռքերը, կը շոյէ հարսին գլուխը և դուրս կուգայ...

Պատկէն ուղիղ դէպի մահ՝ կ'երթայ անխռով: Այսպէս էր սերունդը այն տան:

ԿՈՄՍ, «Խոնարհ Հերոսներ», Ա. հատոր

*) Այդ ղեկավարը ընկեր Դոն էր:

ԿԱՄԱԿՈՐԱԿԱՆ Բ. ԽՈՒՄԲԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

Երկարատեւ ջանքերէ և բանակցութիւններէ յետոյ, 1914ի Սեպտեմբերին Հայ Ազգային Բիւրոն թոյլատրութիւն ստացաւ ձեռնարկելու չորս կամաւորական խումբերու կազմութեան: Այդ աշխատանքը լրացաւ 1914ի Հոկտեմբերին, այսինքն թուրք և ռուս պատերազմի սկզբնաւորութեան:

Չորս խումբերուն մէջ մարտիկներու թիւը 2500 ի կը հասնէր: 600 հոգի ալ կը կազմէին պահեստը: Հրամանատարներ կարգուեցան առաջունէ շատ մը կռիւներու մէջ փորձուած և լայն ժողովրդականութիւն վայելող ազգային հերոսներ՝ Անդրանիկ, Դրօ, Համազասպ և Քեռի: Անդրանիկ կարգուեցաւ Ա. խումբի հրամանատար. Դրօ ստանձնեց Բ. խումբի հրամանատարութիւնը, Համազասպ՝ Գ. խումբի, իսկ Քեռի՝ Դ. խումբի:

Կամաւորական այս չորս խումբերը կցուեցան ռուսական տարրեր զօրամասերու և ջոկատներու ու դասաւորուեցան ամբողջ ռուս և թուրք ճակատի երկայնքին՝ օգտագործուելու համար մասնաւորաբար հետախուզական գործողութիւններու մէջ և իբրեւ յառաջապահներ:

Կամաւորական խումբերը 1914 Նոյեմբերին արդէն իսկ իրենց առաջին կռիւները կը մղէին թշնամիին դէմ՝ ցուցաբերելով արտակարգ եռանդ ու քաջութիւն: Այստեղ մենք պիտի ծանրանանք Դրոյի հրամանատարութեան տակ գտնուող Բ. կամաւորական խումբի շարժումներուն և այդ խումբին վիճակուած կռիւներուն վրայ:

Կամաւորական Բ. խումբը մեկնելով Իգդիրէն, Բայազէդի ռուսական ջոկատին հետ, կը սկսի յառաջանալ դէպի Վան: Խումբը բազմաթիւ կռիւներ մղելով կը հասնի Թափառիզի վերելքին, ուր Դեկտեմբերի սկիզբին երկօրեայ դժուարին կռիւ մը

կ'ունենայ. այդ կռիւի ընթացքին ծանրօրէն կը վիրաւորուի խումբի հրամանատարը՝ Դրօն ու կը փոխադրուի հիւանդանոց:

Այնուհետեւ կամաւորական Բ. խումբը կը փոխադրուի զօր. Սրացիէվի ջոկատը, որ կը գործէր Ալաշկերտի հովիտին մէջ. թէեւ ժամանակաւորապէս զրկուած իր քաջարի հրամանատարէն, խումբը մինչեւ 1915 ի սկիզբը կը մասնակցի եօթը կռիւներու և Ալաշկերտի հայերու դէպի ռուսական սահման դադլթի պահուն, կը պաշտպանէ զանոնք թուրք և քիւրդ յարձակումներուն դէմ:

1915 ի Յունուարին, օգտուելով Կովկասեան ճակատի անդորրութենէն, կամաւորներուն հանդիստ տալու և խումբերու պահասները լրացնելու համար, Բ. Գ. և Դ. խումբերը կը տարւին Երեւանի նահանգը ու Կարսի շրջանը, իսկ Ա. խումբը՝ Ատրպատականի Մարանդ քաղաքը:

Կովկասեան ճակատի հրամանատարութիւնը գնահատելով կամաւորական խումբերու մինչ այդ տարած աշխատանքը, կը ձեռնարկէ երկու նոր խումբերու (Ե. և Զ.) կազմութեան:

1915 ի գարնան սկիզբին կամաւորական խումբերը, հանգըստացած ու իրենց կազմերը լրացուցած, կրկին կ'ուղարկուին ռազմաճակատ: Այդ օրերուն Վանի ապստամբ հայութիւնը, թուրքերէ պաշարուած, հերոսական ինքնապաշտպանութիւն մը կը մղէր: Վանի պաշարուած հայ ազգաբնակչութեան օգնութեան հասնելու համար կամաւորական Բ. Գ. և Դ. խումբերը կը միացւին մէկ կազմի մէջ, որ կը կոչուի «Արարատեան ջոկատ» և որուն ընդհանուր հրամանատար կը կարգուի Խանասորի վարդապետը. ձիաւորներու հրամանատար կը նշանակուի Դաշնակցական Խեչոն, իսկ ջոկատը կազմող երեք խումբերը կը պահեն իրենց անջատ հրամանատարութիւնները. սւստի Բ. խումբն ալ մաս կազմելով հանդերձ «Արարատեան ջոկատ»ին կը շարունակէ մնալ Դրոյի հրամանատարութեան տակ:

1915 ի Ապրիլին «Արարատեան ջոկատ»ը կը մեկնի Երեւանէն՝ արշաւելու համար դէպի Վան: Զոկատը իբրեւ յառաջապահ ուժ կ'ուղարկուի առաջ կը շարժի, իրար ետեւէ կը գրաւեն Բերկին, Զանիկ գիւղը, Ալիւր գիւղը: Թուրք զօրքերը արագօրէն կը նահանջին Ոստանի ուղղութեամբ ու Վանի ազատագրուած հայ ազգաբնակչութիւնը կ'ողջագոյրուի ազատարար կամաւորներուն հետ:

Վանի գրաւումէն յետոյ ստիպողական հարց կը դառնայ Շատախի ու Մոկսի հայ ապստամբ ազգաբնակչութեան ազատա-

գրումը և այդ շրջաններում մաքրագործումը թուրքերէն ու քիւրդ հրոսակախումբերէն: Գործը կը վստահուի «Արարատեան ջոկատ»ի Բ. խումբին, որ Դրոյի հրամանատարութեան տակ, Մայիսի վերջերը, կը գրաւէ Շատախը, ազատագրելով հայ ապստամբ ազգաբնակչութիւնը: Շատախի մէջ փոքրաթիւ ուժ մը ձգելով, Դրոյի կամաւորական խումբը կռուելով կը յառաջանայ դէպի Մոկս. կը գրաւուի Մոկսը. Յունիսի սկիզբին թշնամին կը դիմէ հակայարձակումի. երեք օր տեւող ծանր կռիւներէ յետոյ թշնամիի հակայարձակումը կը չախախտուի և Մոկսի հայութիւնը կը փրկուի:

Իր այս առաքելութիւնը յաջող կերպով ղլուխ հանելէ յետոյ, Դրոյի խումբը Յունիսի կէսերուն կը միանայ կրկին Գ. և Դ. խումբերուն: Այդ միջոցին է, որ Դրոյի խումբի գումարատակներէն մէկը, Մեսրոպի գլխաւորութեամբ արշաւանք կը կատարէ դէպի Սպարկերա ու քիւրդերու ձեռքէն կ'ազատագրէ 4000 հայեր:

Այնուհետեւ «Արարատեան ջոկատ»ի երեք խումբերը, ինչպէս նաեւ Անդրանիկի Ա. խումբը, ռուսական զօրքերու հետ մէկտեղ կ'անցնին յարձակողականի: Երկու օրուայ ծանր ճակատամարներէ յետոյ կը գրաւուի Զեւանը: Ետ մղելով Խալիլ Բէյի ուժերը, ռուս և հայ բանակը կը հասնի Մանազկերա-Բաղէշ ճամբուն: Շնորհաւորելով զօրքերը իրենց այս յաջողութեանց համար, զօրամասի հրամանատար զօր. Տրուխինը մասնաւորապէս կը յիշատակէ «Անդրանիկի և Դրոյի խմբերուն յաղթական յարձակումը թշնամիին ձախ թեւին դէմ և Համազասպի խումբին յարձակողականը՝ խիստ դժուարին պայմաններու տակ»:

Յունիսի սկիզբին, ռուս և հայ զօրքերը Սորբի մօտ կ'ենթարկուին թրքական յարձակողականին, որը սակայն կը ձախողի շնորհիւ հայ կամաւորներու յամառ դիմադրութեան. պարտուած թուրքերը կը նահանջեն. այս կռիւներուն մէջ կը սպաննուի «Արարատեան ջոկատ»ի հրամանատարի օգնական և ձիաւոր խումբի հրամանատար Խեչոն:

Սակայն հակառակ կամաւորական խումբերու աջակցութեամբ ձեռք բերուած այս յաղթանակներուն, Մանազկերաի և Փրխուսի շրջաններուն մէջ ռուս զօրքի կրած պարտութիւնները պատճառ կը դառնան, որ ռուս և թուրք ընդհանուր ճակատը վտանգուի: Ռուս հրամանատարութիւնը կռուայ նահանջի հրահանգ. կը նահանջեն նաեւ կամաւորական խումբերը: Դրոյն իր խում-

բով, իբրեւ յետապահ ուժ, կը ստանձնէ Բերկրիի կիրճին պաշտպանութիւնը և կ'ապահովէ վանի, Մոկսի ու Շատախի հայ ժողովուրդի գաղթը դէպի Արարատեան դաշտ:

1915ի Օգոստոս, Սեպտեմբեր և Հոկտեմբեր ամիսներուն կրկին կը վերակազմուին հայ կամաւորական խումբերը. կազմըւած էր նաեւ է. խումբը՝ Իշխան Արզութեանի հրամանատարութեան տակ: Կամաւորական խումբերը իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն վանի վերագրաւման և մասնաւորաբար անոր պաշտպանութեան գործին:

Անդրանիկի և Դրոյի խումբերը կը մասնակցին Ախլաթի, Մուշի և Բաղէշի գրաւման: Մինչեւ 1916 Ապրիլի սկիզբը Բաղէշի հերոսական պաշտպանութեան մէջ մեծ դեր կը կատարեն Անդրանիկի, Դրոյի և Համազասպի խումբերը:

1916ին կամաւորական խումբերը կը լուծուին և անոնց փոխարէն կը կազմուին հրացանածիգ զնդեր՝ իբրեւ ռուսական բանակի կանոնաւոր զօրամասեր: Այս ձեւով կը վերջանայ կամաւորական շարժումը և կը փակուի Դրոյի հերոսական կեանքին մէկ երեսը:

ԾԱՆՈԹ.— Սոյն յօդուածին համար լայնօրէն օգտագործուած է զօր. Գաբրիէլ Ղորանեանի «Հայերու Մանակցութիւնը Համաշխարհային Պատերազմին Կովկասեան Ճակատին Վրայ» յօդուածաւերը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1927:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ ԵՒ ԴՐԹ (1915 թ., ԵՐԵՎԱՆ)

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

ԴՐԹ՝ ՍԱՐԸՂԱՄԻՇԻ ՄԷՁ

Օրուայ հրատապ պահանջն էր՝ կանգնեցնել թշնամու յառաջխաղացումը։ Դրա համար, առաջին հերթին, պէտք էր ուժեղացնել ճակատի զորամասերը օգնական ուժերով։ Սարըղամիշում պահեստի մասերը գրեթէ սպառուած էին. մնացածները ո՛չ մէկ վստահութիւն չէին ներշնչում։ Զօր. Արէշեանի գիմուսները Ալեքսանդրապոլ Զօր. Նազարբէգեանին ո՛չ մի արգիւնք չէին տալիս։ Սկսեցինք ուղիղ հեռագրաթիւով ուժակոծել Հայոց Ազգային Խորհուրդը Թիֆլիսում։ Հեռեանքը եղաւ նոյնը։

Սարըղամիշում և, առհասարակ, ճակատի մերձաւոր թիկունքում սուր կարիք կար մատուցական ղեկավար ուժերի, որոնցով լեցուն էր Թիֆլիսը։ Մեր գիմուսները Հայոց Ազգային Խորհրդին այս դժուր էլ արձագանգ չէին գտնում։

Ռազմաճակատից պահանջում էին կարուկ միջոցներով վերջ տալ դատաւթութեան։ Բանակի կարգապահական սգին կտարողները մնում էին անպատիժ։ Անհրաժեշտ էր զինուորական դատարան կազմել պատժելու համար դաւաճաններին ու դատաւիթներին։ Զօր. Արէշեանը յարմար ուժեր չէր գտնում դատական կազմի համար և ի դուր քախում էր ընդհանուր հրամանատարութեան և Ազգ. Խորհրդի դռները։ Մեր թախանձադին խընդրանքներին էլ պատասխանելով՝ Թիֆլիսից յարգարում էին սեփական ուժերով բաւականանալ։ Փորձեցինք «սեփական ուժերով» կազմել զինուորական ստեան. բան դուրս չեկաւ։ Երկու վահանները վճռական կերպով մերժեցին զինուորական դատարանի կազմի մէջ մտնել. նրանց խիղճը թոյլ չէր տալիս մահուան դատաւճիռ արձակել։ Երբ ղեկավարներ իրաւունք էին համարում «խղճով» առաջնորդուել, բնական էր, որ ստորադասներն

էլ նոյնպէս ապաւինէին խղճին: Օրեր տեւող խօսակցութիւններից ու վէճերից յետոյ, կարելի չեղաւ զինուորական տառան կազմել, և դասաւիթները անպատիժ վխտում էին թիկունքում:

Մի օր էլ ըմբոստացաւ և մերժեց ճակատ երթալ Սարըղամիշում գտնուող 101-րդ ձիաւոր հարիւրեակը: Արէշեանի բոլոր ջանքերը կարգի բերելու անցան անօգուտ: Մարդիկ ուզում էին հետել զասաւիթ՝ ռազմաճակատից հեռացած ռուս զօրամասերին:

Զօր. Արէշեանը սիրաւ բռնած՝ չարչարւում էր ցաւից ու անկարողութիւնից՝ չարչարելով նաեւ մեզ: Նստած մօռյլ՝ կէք էինք սրտնում անել և անտանելի կացութիւնից: Եթէ այս դժբութիւնը շարունակուէր, կարճ ժամանակամիջոցում ռազմաճակատը փուլ կը գար, և թշնամին անարգել կը յառաջանար դէպի կարս և Ալեքսանդրապոլ:

Մէկ էլ — հրա՛շք: Deus ex Machinal վազներեան հերոսի պէս՝ ներս մտաւ Դրոն: Ո՞րտեղից որտեղ և ի՞նչ օրհասական վայրկեանին: Կարծես լոյս բերեց հեռը: Նոյն իսկ Արէշեանի դէմքը պայծառացաւ: Դրոն բանակի կոմիսար էր:

Բախտաւոր աստղի տակ ծնուած մարդիկ կան, սրտնց համար անկարելի բան գոյութիւն չունի: Հող առնեն՝ սակի կը դառնայ: Յաջողութիւնը անբաժան ընկերն է նրանց:

Դրոն յայտնեց, թէ եկել է Երեւանից զէնք ու ռազմամթերք հայթայթելու Արարտեան Դաշտի զօրամասերի համար: Կարսից ստացել և ուղարկել է որոշ քանակութեամբ փամփուշտ և հրացաններ: Հիմա ուզում է Սարըղամիշի պահեստներից զէնք ու փամփուշտ ուղարկել Երեւան:

Բոլոր պահեստները, իբրեւ պարէտի, իմ արամադրութեան տակ էին: Ես, ի հարկէ, առաջարկեցի ինչ որ հնարաւոր է փոխադրել: Արէշեանը անմիջապէս հաւանութիւն տուեց:

— Տարէք ինչ որ ուզում էք և ինչքան որ ուզում էք: Միայն թէ, սիրելի պարոն Դրօ, մնացէք մի քանի օր օգնելու մեզ:

Դրոն շտապում էր վերադառնալ Երեւանի նահանգը, ուր արիւնասեղ քաղաքացիական կռիւներ էին տեղի ունենում և ուր ինք չըջանի հրամանատար էր: Միայն ստիպողական հարկադրանքի տակ անձամբ եկել էր զէնք ու ռազմամթերք տանելու: Բայց Զօր. Արէշեանի և մեր խնդրանքը այնքան բռնն էր, որ ստիպուած եղաւ տեղի տալ: Իր զինուորականի բացառիկ բնագդով նա արագ կերպով ըմբռնել էր կացութեան ահաւոր լրջութիւնը և անմիջական դարձանումի անհրաժեշտութիւնը:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերջ տալ 101-րդ հարիւրեակի ըմբոստութեան, որ բարոյաւքում ու կազմալուծում էր բանակը: Մարդիկ զինուած՝ նստել էին զօրանոցում և մերժում էին ենթարկուել հրամանատարութեան՝ ցուցական կերպով:

Իբրեւ բանակի կոմիսար, Դրոն արագ կերպով պատրաստեց վստահելի զինուորական ոյժ և հրամայեց, որ ըմբոստները դուրս գան զօրանոցից: Հարիւրեակը դուրս եկաւ և շարուեց հրացանները ձեռներին: Դրոն մի կարճ ձառով դիմեց նրանց հայրենասիրութեան՝ յորդորելով, որ մեկնին ռազմաճակատ հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Այլ ու ձախից լսուեցին արտունջներ, մերժումի բացառանքութիւններ: Դրոն մի պահ լուռ դիտեց և, յանկարծ, վազրի ստաիւնով տարձանակը ուղղեց հարիւրեակին ու գոչեց:

— Հանդա՛րա:

Անակնկալի եկած զինուորները արագ կատարեցին հրամանը:

— Տասը քայլ առա՛ջ, պուտց Դրոն:

Առանց վարանումի զինուորները առաջ անցան տասը քայլ:

— Հրացանները դնել գետին, հրամայեց Դրոն:

Մի պահ տատանումից յետոյ, ամէնքը հրացանները վար դրին: Քիչ անդին կեցած էր Դրոյի պատրաստած վաշտը՝ գընդացիներով զինուած: Զինուորները տեսնում էին այդ:

— Սուրերը դնել գետին, նորից հրամայեց Դրոն:

Զինուորները սուրերն էլ դրին վար:

— Տասը քայլ յե՛տ, գոչեց Դրոն:

Հարիւրեակը մէկ մարդու պէս քաշուեց յետ, նախկին տեղը: Դրոյի կարգադրութեամբ եկան, արագ կերպով հաւաքեցին ու տարին հրացաններն ու սուրերը: Ապա Դրոն պահանջեց, որ անմիջապէս յանձնեն ըմբոստութեան պարագլուխներին: Առանց դժուարութեան յանձնեցին երեք հոգի:

Հարիւրեակը զգլում ու հնազանդութիւն յայտնեց: Լուրը կայծակի արագութեամբ հասաւ ռազմաճակատի զօրամասերին և ցնցող ապաւորութիւն գործեց նրա վրայ:

Այնուհետեւ արագ կերպով կազմուեց պատերազմական տառան, դատելու համար խռովարարների երեք պարագլուխներին:

«ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՂԻՆԵՐՈՎ»

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏ - ԲԱՇ - ԱԲԱՐԱՆ

Եւ Արարատեան դաշտի ժողովուրդը մի մարդու պէս ստքի է կանգնում: Գործում են ամենքը: Ազգային խորհուրդը վարում է բանակի լրացման, կազմակերպման ու մատակարարման գործը: Հրամանատարութիւնը կարգաւորում ու բարձրացնում է զօրքի մարտական ուժը: Զօր. Սիլիկեանը մի շարք հրամաններով ու կոչերով խրախոյս է ներշնչում զինուորականներին ու հասարակութեան: Ամենքը լծուած են թիկունքային աշխատանքի: Կանայք, օրիորդներ՝ ուտելիք, ծխախոտ, վերակապեր են պատրաստում: Հագեւորականութիւնը խաչ ու քարոզով մանում է ժողովրդի ու զօրքի մէջ: Գարեգին Եպ. Յովսէփեանը շրջում է մի մասից միւսը և իր հրաշունչ ձառերով բարձրացնում է զօրքի արամադրութիւնը: Կրկնում էին վարդապետն պատմական օրերը...

Երբ 1918 թ. Մայիս 21ին երկաթուղու ընթացքով շարժւող թիւրքերը երեւացին Սարգարապատի մօտ, այլևս իրենց առջև գտան յաղթելու վճռականութեամբ տոգորւած հայ զինւորին:

Մօտաւոր հաշուով, Զօր. Սիլիկեանի զօրքի քանակը, այդ օրերին, հասնում էր 10000 հոգու. այս ուժերը բաժանուած էին երկու մասի. մի մասը Դրոյի հրամանատարութեան տակ Բաշ - Աբարանի ճակատում, միւսը՝ Զօր. Դանիէլ Բէգ Փիրումեանի հրամանատարութեան տակ Սարգարապատի դաշտում: Զօրքերի ընդհանուր հրամանատարն էր Զօր. Սիլիկեանը, սպայակոյտի պետ՝ Գնդ. Վեքիկեանը, որ և գծել էր կռուի ընդհանուր յատակագիծը:

Թիւրքերի կողմից, Սարգարապատի ճակատում, գործում էր ծրարդ գիվիզիան և բազմաթիւ անկանոն խմբեր, իսկ Բաշ - Աբարանի ուղղութեամբ՝ ծրարդ գիվիզիան:

Կռիւները սկսուեցին Սարգարապատում, ուր մեր զօրքերը գրաւել էին Ղարախանլու - Քեոբփալու - Զէյլա գիւղերի գիծը: Մայիս 21-22ին տեղի ունեցան մասնակի ընդհարումներ. թշնամին սրոնում էր հակառակորդի թոյլ տեղը՝ վճռական գրոհի գիծելու համար: Մայիս 23ին Զօր. Սիլիկեանը տուեց հակա-

յարձակման հրաման: Հայկական ուժերը նետուեցին առաջ: Բռնկուեց կատաղի ճակատամարտների երկար մի շարք: Թիւրքերը ցոյց տուին յամառ դիմադրութիւն՝ անցնելով բազմաթիւ հակադարձակումների: Ամբողջ օր, առաւօտից մինչև երեկոյ, որոտում էին թնդանօթները, որոնց դռոցը հասնում էր մինչև Երեւան, ուր նայապէս տիրում էր անեղոտ և ու զեռ: Թիւրքերից սայլերով, էշերով, ձեռքերով ուղղամթերք էին հասցընում կռուողներին, հաց, ծխախոտ, խմելու ջուր... Բազմաթիւ կամաւորներ՝ ծեր ու երիտասարդ՝ ուղղամթերք էին շտապում: Ճակատի զինուորը չէր միայն - ամբողջ երկիրը մի մարդ, մի շունչ դարձած՝ կռւում էր մահացու թշնամու դէմ:

Մայիս 24ին թիւրքերը դիմեցին փախուստի: Մերոնք հաւաքեցին ոգևորւած: Թշնամին յուսահատական դիմադրութիւն էր ցոյց տալիս և աշխատում դիւրեք գրաւել բայց մերոնց չեչտակի հարուածների տակ շարունակեց փախուստը: Յաղթութիւնը մերն էր:

Մայիս 23ին, թշնամին, խոշոր ուժերով, յարձակման դիմեց և Բաշ - Աբարանի ճակատում: Սկսուեցին արիւնհեղ կռիւներ: Դրոյին յաջողուեց կանգնեցնել նրանց յառաջխաղացումը՝ զգալի կսրուստ պատճառելով նրան:

Ստանալով օժանդակ ուժեր, թիւրքերը նորից անցան յարձակման՝ հանդիպելով մերոնց յամառ դիմադրութեան: Կռիւները տևեցին մի քանի օր: Այստեղ էլ մեր զօրքերը երեւան բերին արտակարգ տակւնութիւն ու քաջութիւն: Դրոյի հմուտ ղեկավարութեան տակ նրանք յետ չպրտեցին թշնամու բուր գրոհները և Մայիս 28ին, մի խիզախ հակադրոհով փախուստի մատնեցին թշնամուն: Այդ ճակատամարտում հերոսական մահով ընկաւ հայ լաւագոյն հայդուկներից մէկը՝ ձիաւոր խմբի հրամանատար Զեմեկեակը:

Մայիս 28ին ամբողջ ճակատի վրայ, թիւրքերը նահանջում էին անկարգ: Մեր սպայակոյտի այդ օրուայ հաղորդադրութիւնը տուած է այդ մասին. «Թիւրքերը երեք օրուայ կռիւներից յետոյ, ջարդուած են և նահանջում են հապճեպով: Նրանց զօրամասերը բաժնուած են երեք խմբերի: Առաջինը Ալագեոզ կայարանից նահանջում է դէպի Անի կայարանը, երկրորդը՝ Ղրմզլու և երրորդը՝ Աղջա - Կալա: Մեր զօրամասերը քայլ առ քայլ հետապնդում են նրանց: Ոգևորութիւնը աներեւակայելի է»:

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ»

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՄՔԸ

Որքան արի և յանդուգն՝ մարտական ճակատի վրայ, մեր սիրելի Դրոն նոյնքան արթուն էր և տակուն՝ քաղաքական խնդիրներ հետապնդած տառն:

Ռազմիկը հարկադրուեցաւ դիւանագէտի դեր կատարել գեռ Երեւանէն: Եւ աւելի քան երեսուն տարի է ի վեր այդ ապւրախտ աշխատանքին լծուած էր արտասահմանի մէջ, հակառակ իր խառնուածքին:

Խորապէս կ'ըմբռնէր, թէ տարրական պայման է ներկայ ըլլալ ամէն տեղ: Եթէ ոչ բարիքներ ապահովելու, գոնէ չարիքներ խափանելու համար:

Դաշնակցութիւնը ամէն բանէ առաջ գործի կուսակցութիւն է: Ուրեմն, իր աչքն ու տկանջը սուր պիտի պահէ որեւէ անցուդարձի հանգէպ:

Կը պատահին դէպքեր, որոնք սերտ կապ ունին Հայկական Դատին կամ ցիրուցան բազմութեանց ապահովութեան հետ:

Կը ներկայանան պարագաներ, ուր բարեկամն անդամ կըրնայ դառնալ, եթէ իր դիմաց չգտնէ ընդդիմադիր և չարժուէն ուժ մը՝ իբրեւ արթուն պահակ:

Ոչ միայն Հայաստանի, այլ և արտասահմանի մէջ չըջապատուած ենք այլազան դրացիներով, որոնք անընդհատ կը գործեն, նուաճումներ կատարելու համար, ի վնաս անձաւորին և բացակային:

Երէկ՝ մարտական բազուկն էր, որ կարգի կը հրաւիրէր զանոնք: Այսօր՝ քաղաքական միաբնակ դրոն է, եւ քեր գըռնելու համար:

Այս բոլոր պարագաներուն մէջ Դրոն էր Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, տեսակէտները կը պարզէր նոյն շառաչուն ուժգնութեամբ, ինչպէս գնդակ մը արձակած տառն:

Ոչ միայն դրացիներուն, այլ և անոնց հովանաւորներուն հետ խօսելու եղանակ մը ունէր, որ մտածել կուտար: Ամէն պարագայի մէջ, համարում կը ներշնչէր:

Երկրորդ Աշխարհամարտէն ետք, փառքոյի մարդիկ, գոյնզգոյն դիմակաւորներ փորձեցին մուր քսել իր ճակտին, մերձեցման փորձի մը առթիւ, որ ամէն բանէ առաջ կը բխէր զուտ ազգային մտահոգութիւններէ:

Օրուն հարցն էր, — ինչպէս ընել, որ Եւրոպայի հայ գաղութները և մեր անձաւոր հայրենիքը ոտքի տակ չերթան, նախադարձակին սանձակոտոր արշաւանքին առջեւ:

Դրո իր ամբողջ անցեալն ու հմայքը դրած էր նժարին մէջ, այդ եղբրական օրերուն: Ոչ թէ սնամէջ պատրանքներ սնուցանելով, այլ նախատեսելով բացակայութեան ահաւոր վտանգները:

Անշուշտ իրեն համար տառապանք էր այդ պարտականութիւնը:

Եւ սակայն կատարեց նոյն պայծառամտութեամբ, ճակատաբաց ու վճռական: Միշտ յիշեցնելով արիւրար, թէ իր ներկայացուցած ժողովուրդը ո'չ փորձանիւթ է, ո'չ ալ ամբոխ:

Վերջին տարիներու ընթացքին, երբ Արեւմուտքը շեշտակի դիրք բռնած էր յանուն ազատութեան և ինքնորոշման իրաւունքի, Դրո նոյն հեռուողականութեամբ կը հետապնդէր հայկական պահանջները:

Գիտնալով հանդերձ, որ պարագաները բոլորովին անըպատեհ են մեզի համար, կարելին ըրաւ որպէսզի բարեկամն ու աշխարհակալները չխախտեն կատարուած նուաճումները:

Ի ծնէ առաջնորդն էր, թէ՛ պատերազմի և թէ՛ խաղաղութեան տառն:

Իր մահով իսկապէս անփոխարինելի դէմք մըն է, որ կ'անհետանայ հայկական հորիզոնէն:

«ՅԱՆԱՋ»

Դ Ր Օ

(1929 ԱՊՐԻԼ, ՓԱՐԻՋ)

Դ Ր Օ...

Այս երեք նուիրական գիրերու սակ պահուած կը մնան Հայ Ազատութեան Շարժման վերջին փանքինց տարիներու ալեծուփ պատմութեան անքիւ հերոսական դրուագները, որոնցմէ իւրաքանչիւրը բաւական պիտի թլլար մահկանացու մը անմահ դարձնելու եւ իր անունը յաւէ կենդանի պահելու Հայոց Պատմութեան արիւնոտ եջերուն վրայ:

Ո՛չ ոք իմէ աւելի սիրուեցաւ իր ժողովուրդին կողմէ:

Ռոմիկեսեւ ոչ ոք իմէ աւելին քաւ իր ժողովուրդին:

Երբ խաւարը իջնէր Հայոց Աշխարհին վրայ, մեծ ռազմիկին կախարդիչ անունը, իբրեւ յոյսի ու հաւատքի նեւարիտ ջահ մը, պայծառօրէն կը փայլէր այդ խաւարին մէջ եւ Քաջին անունը կը թրնդար այդ Աշխարհին մէջ, արեւելէն արեւմուտք եւ հիւսիսէն հարաւ:

Դաւնակցական ծնա՛ւ եւ ոչ թէ դաւնակցական դարձաւ:

Ու հակառակ այս հանրայայտ իրողութեան, իր հայրենիքի մէջ Քաջը հակառակորդ չունեցաւ:

Բովանդակ Հայոց Աշխարհին մէջ զինք յարգեցին ու սիրեցին, իր հմայիչ անձին ու անուան հանդէպ անկեղծ գնահատանք ու ջերմ գուրգուրանք ունեցան անգամ Դաւնակցութեան ամենէն մոլի հակառակորդները, որովհետեւ առասպելօրէն քաջ էր, անձայրօրէն անձնրէր էր, գիւցազնօրէն հայրենասէր ու ժողովրդապատէ էր:

Հայ էր:

Մէկը այն հսկաներէն, որոնք իրենց դիւցազնական գործերով Հայաշխարհը փառաւորեցին եւ ժամանակն ու տարածութիւնը ծուկի բերին Հայոց Պատմութեան առջեւ:

Այսօր սուգ է Հայաստան Աշխարհին մէջ:

Զոյգ Մասիսներէն մինչեւ Նեմրուք, Սիփան ու Գրգուռ, Արաւսեան դաշտէն մինչեւ Աշխարհը Տարօնի, մինչեւ Արցախի լեռներն ու Վասպուրականի ձորերն ու դաշտերը, Սարգստապատէն մինչեւ Բաւ Ապարան ու Ղարափիլիսէ, Հայոց Աշխարհի բոլոր վայրերը լեզու առած Քաջին մահը կը սգան:

Սակայն Դրոները աշխարհ չեն գար մեռնելու համար:

Ժողովուրդները հազուադէպօրէն Դրոներ աշխարհ կը բերեն՝ զանոնք ոչ թէ քաղելու, այլ յաւէ կենդանի պահելու համար:

Կարմիր Վարդանները չմեռան:

Պիտի չմեռնի նաեւ ինք:

Իր շէնդ ու պայծառ անունը Հայոց Պատմութեան եջերէն պիտի անցնի սերունդէ սերունդ՝ Ազատ, Անկախ ու Միացեալ Հայրենիքի մեծ երազը միշտ վառ պահելով իր հոգիին մէջ:

Հոգեվարժի օրերուն զինք շրջապատող քնկերներուն դառնալով՝ իր ժողովուրդի մեծ զաւակը կ'ըսէ անոնց.

«Հպարտ պէտք է ըլլանք, որ անդամներն ենք Դաշնակցութեան նման կազմակերպութեան մը»:

Սակայն հպարտ ե նաեւ Դաշնակցութիւնը, որ իր ծոցէն Դրոներ տուաւ:

Ինչպէս որ հպարտ ե հայ ժողովուրդը, որ Դրոյի նման զաւակներ ունեցաւ:

Այս նուիրական ժամին, երբ սուգ ե Հայաբաւոյնին մէջ, Քաջին հողանիւք մարմինը հողին յանձնելով, իսկ իր անմեռ անունը մեզի պահելով՝ բարձրաձայն կը գոչենք.

— ՄԵՌԱՒ ԴՐՈՆ, ԲԱՅՅ ՅԱՒԵՐԺ ԿԵՅՅԷ ԴՐՈՆ:

«ՅՈՒՍԱՐԵՐ»

ԲԵԳԼԱՐ ՆԱԽԱՍԱՐԴԵԱՆ

Դ Ա Մ Բ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Կը գտնուէինք երկու անյարիւր և իրերամերժ երկնայթերու առջեւ, — Դրօ և թաղում: Եւ պարտադրական հարցում մը կը խորազանէ մեր հոգիները. միթէ հնարաւոր է Դրոն թաղել, միթէ հողը կրնայ պահել Դրոն, արդեօք կը գտնուի՞ գերեզման մը՝ այնքան հզօր, որ ընկճէ և նուաճէ Դրոն:

Չենք հաւատար: Ինչ որ կը կատարուի այստեղ, մեր աչքերուն առջեւ, խաբկանք է ու ցնորք:

Որովհետեւ Մահն ու Դրոն այստեղ, այս գերեզմանին առջեւ չէ, որ կը հանդիպին առաջին անգամ: Անձանօթներ չեն անոնք իրարու: Անոնք քալած են միասին, կողք-կողքի, տասնամեակներ անընդհատ: Եւ ամէն մէկ քայլափոխին, դիւցազնատիպ Հսկան Մահուան աչքերուն մէջ նայած է շիտակ, անթարթ, անվախ:

Լի անյադ պաշտամունքով դէպի իր անպաշտպան հայրենիքը, Հսկան իր կուրծքը վահան դարձուց և իր սիրտը՝ դժո-

խային մեքենայ, կուրծքով ու սրտով դէմ առաւ բոլոր սոսիսներուն Հայաստան Աշխարհի ամէն մէկ թիզ հողին, իւրաքանչիւր սահմանին, բոլոր ճակատներուն վրայ:

Լի ճշմարիտ հօր մը անհուն գուրգուրանքով ու սիրով՝ դէպի իր լքուած ու անտէր ժողովուրդը, Հսկան իր միտքը դարձուց զրահ ու պատուհասող իր բազուկը՝ արդար վրէժի շանթ, և իգգիրէն մինչեւ Բաքու, Պայագիտէն մինչեւ Վան, Լոռիէն՝ Թիֆլիս, Դիլիջանէն՝ Արարատեան Դաշտ, Սաբմալուէն՝ Բաշ - Ապարան, հարուածեց անխնայ, հարուածեց անեղ թափով, փշրեց ու փախցուց թշնամին, ողջ աշխարհին աւետելու, որ տէր ունի նաեւ հայ ժողովուրդը:

Եւ այսպէս եղաւ իր հեքիաթային կեանքին բովանդակ տեւողութեան, պատանկութենէն մինչեւ այն օրը, երբ նահանջի հրաման երբեք չարձակած իր շրթները փչեցին իրենց վերջին շունչը:

Այսպէս եղաւ ազնուազարմ Դրոն, մեր նորագոյն պատմութեան ճշմարիտ Հսկան:

Եւ այժմ մտքի ցնորք ու խաբկանք է այն ենթադրութիւնը, թէ կը թաղենք Դրոն: Դրոն ո՛չ ոք կրնայ թաղել: Ան վաղուց արդէն անցած է բոլոր մահերէն, բոլոր թաղումներէն, բոլոր գերեզմաններէն:

Դրոն գրաւած է իր յաւերժական պատուանդանը հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ:

Սակայն մենք, իւրաքանչիւրս ինքն իր մէջ, կրնայ թաղել Դրոն, որովհետեւ մենք մահկանացու ենք և մե՛ր հոգիները գերեզմանինն են տակաւին:

Պէտք է, որ Դրոն մեր հոգիներուն մէջ ապրի, անհրաժեշտ է, որ Դրոն մեր երիտասարդութեան հոգիներուն մէջ ապրի, որպէսզի կանգ չառնէ այն փառապսակ դիւցազնապատմը, որ կերակրէ Դրոն, բայց որ անաւարտ է տակաւին:

Ուխտենք, ուխտենք հանդիսաւորապէս ու հոգեւին, ուխտենք մեր սրտով, մեր գիտակցութեամբ ու մեր կամքով, որ անաւարտ պիտի չձգենք այն սրբազան գործը, որ կերակրէ Դրոն:

Ուխտենք, որ օր մը պիտի հաւաքուինք բոլորս դարձեալ այստեղ, Դրոյին շուրջ, մեր մասներով և մեր բազուկներով պիտի քանդենք այս հողակոյտը և ոչ թէ յուղարկաւորութեամբ, այլ յաղթանակի ցնձատօնով տանելու համար Հսկան հոն, ուր իր անհանդարտ հոգին կը սաւառնի արդէն, հոն ուր մեր խնկելի Հայաստան Աշխարհն է:

590

ԻՐ ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՏԳԱՄԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ ԴՐՈՅԻ ՓԱԿՄԱՆ ԽՕՍԲԷՆ՝ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ
Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ 65-ԱՄԵԱԿԻ ՏՕՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԸՆԹԱՑԻՆ, 1955 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 27-ԻՆ, «ՐԻՎՈՂԻ»
ՍՐԱՀԻՆ ՄԷՋ, ՊԵՅՐՈՒԹ.

Ի՞նչ է Դաճակցութեան ծրագիրը. ի՞նչ է նրա փիլիսոփայութիւնը, ի՞նչ է նրա գիտնականութիւնը:

Դաճակցութեան ծրագիրն է.- Հայ ժողովուրդի ազատ լինելը հայ ժողովուրդի հայրենիքին մէջ: Այս է Դաճակցութեան ամբողջ ծրագիրը:

65 տարի առաջ այս նպատակով առաջ եկան մեր պապերը.՝ 65 տարի արեան շղթաներն անցնելով այսօր աւելի քան կանգուն մնացել ենք մեր այս գաղափարի վրայ: Եւ պէտք է լաւ իմանա՞նք. ո՛չ մի պայմաններում, ոչ մի դժուարին պայմաններում չի խախտել եւ ո՛չ մեր հաւատը, ո՛չ մեր կամքը յանուն մեր Հայրենիքի սեղծագործութեան:

Եւ մենք այսօր յայտարարում ենք. քանի բռնութեան տակ է մեր հայրենիքը՝ Հայաստանը, քանի մեր հողերը բռնագրաւուած են, Հայ Յեղափոխական Դաճակցութիւնը ունի իր պայքարը եւ Դաճակցութեան գաւազները, իբրեւ հայ ժողովուրդի հաւաքած գաւազներ, պիտի շարունակեն այդ պայքարը. արիւնով կ'ըլնի, գրիչով կ'ըլնի, պայքարով կ'ըլնի, մինչեւ Հայը հաւաքուի իր բոյնին մէջ. Հայը Հային կառավարի, ո՛չ Անգլիացին, ո՛չ Ամերիկացին, ո՛չ Ռուսը, ո՛չ Թուրքը. Հայը լինի իր երկրին տէրը. Հայը լինի իր ազատութեան տէրը:

Ժողովը փակուած է:

ԾԱՆՕԹ.— Վերի հատուածը՝ գրի առնուած ձայնագիր ժապաւէնէ, բառացի եւ անփոփոխ վերարտադրութիւնն է ընկ. Դրոյի խօսքերուն:

«Ազգային գրադարան

NL0294278

1519

ՏՊԱՐԱՆ «ԱՅԼԱՍ»
ԲԱՐԻՍԵՆՆԵՐՈՒ ՓՈՂՈՑ
— ՊԷՅՐՈՒՅ —